

**Araştırma Makalesi**

Gönderim Tarihi: 01.08.2024

Kabul Tarihi: 10.09.2024

Yayın Tarihi: 20.12.2024

Yazıt Kùltür Bilimleri Dergisi, 2024, 4(2):176-211

**Research Article**

Received Date: 01.08.2024

Accepted Date: 10.09.2024

Published Date: 20.12.2024

DOI Number:10.59902/yazit.1526546

**GÖK TÜRKLERDE DOĞA KÜLTLERİ\***

Natural Cults among the Türks

**Hayrettin İhsan ERKOÇ\*****ÖZ**

Türk halklarının eski inançları incelendiğinde, bu inançlarda en önemli yere sahip olan kutsal varlığın *Teñri* (*Gök Tanrı*) olduğu görölmektedir. Ancak, eski Türk inançlarında *Teñri*'nin yanı sıra diğer pek çok kült de var olmuştur. Bugüne kadar eski Türk inançları ve Gök Türklerde görülen kültler konusunda pek çok çalışma yapılmıştır. Ne var ki, özellikle Gök Türklerdeki inançlar hakkında yapılan çalışmalarda, tarihî kaynaklarda bulunan bilgilerin kullanılıp değerlendirilmesi konusunda bazı eksiklikler bulunmaktadır. Bu çalışmada ise Gök Türk, Çin ve Bizans kaynaklarındaki kayıtlardan yararlanılarak Gök Türklerdeki doğa kültleri incelenmiş, modern araştırmalar gözden geçirilip farklı görüşler birbirleriyle karşılaştırılmış, ayrıca bu inançların daha iyi anlaşılabilmesi için Gök Türklerin dışındaki bazı topluluklarla da karşılaştırmalar yapılmıştır. Varılan sonuca göre Gök Türkler, *Teñri*'nin yanı sıra ona yardımcı olan, yine *Teñri* gibi koruyucu ve cezalandırıcı vasıfları olduğu düşünölen çeşitli tanrılar ile ruhlara inanıp saygı göstermişlerdir. Bu varlıkların *Teñri*'den ayrılan en önemli özellikleri ise, yaratıcı güçlerinin varlığına inanılmamış olmasıdır. Gök Türklerde bu kültler arasında Umay, yer, su, dağ, ateş, güneş, ay, yaz, kış ve savaş bulunmaktadır. Göröldüđu kadarıyla yer, su ve dağ tanrıları birbirleriyle çok yakından ilişkili olarak düşünölmüştür ki bunlar genellikle *Kutsal Yer-Su Ruhları* (*Iduğ Yir Sub*) adı altında toplanmıştır.

**Anahtar Sözcükler:** Gök Türkler, eski Türk inançları, kültler, *Teñri*, Umay, doğa kültleri

**ABSTRACT**

When the ancient beliefs of Turkic peoples are examined, it can be seen that *Täñri* (*Tengri*) was the most venerated sacred being which was given the highest priority. On the other hand, many other cults also existed in ancient Turkic beliefs alongside *Täñri*. Until now, many studies have been conducted on ancient Turkic beliefs, as well as on the cults seen among the Türks (Tujue 突厥). However, some inadequacies exist especially in the studies made on the beliefs of the Türks, regarding the usage and evaluation of records found in the historical sources. In this study, natural cults among the Türks have been studied using the records from Türk, Chinese and Byzantine sources. Modern researches have been examined and different opinions have been compared with each other; comparisons with some other peoples apart from the Türks have also been made in order to better

\* Bu makale, daha önce 11 Mayıs 2018 tarihinde Özbekistan'ın Taşkent şehrinde düzenlenen *The Role of Uzbek Language in World Turkology and Prospects of International Cooperation* sempozyumunda "Türk Kağanlığı'nda *Teñri* Dışındaki Kültler" başlıklı sunulan, ancak basılmayan bildirinin metninin gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur. Gök Türklerdeki *Teñri* kültü, atalar kültü, ölümlle ilgili inançlar, kamlar, tapınma biçimleri ve kurtların kutsal kabul edilmesi gibi konular başka çalışmalarda ele alınacaktır.

\* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale-Türkiye. E-posta: h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr. ORCID: 0000-0003-0797-6500.

understand these beliefs. According to the conclusion, alongside Tǎnri, the Türks have believed in and revered various gods and spirits that were thought to have possessed protective and punitive characteristics just like Tǎnri. Their most significant characteristic in contrast to Tǎnri was that they were not believed to have possessed creative powers. These cults of the Türks included Umay, earth, water, mountain, fire, sun, moon, summer, winter and war. It can be observed that the gods of earth, water and mountain were thought to be closely related with each other, which were usually brought together under the name *Sacred Spirits of Earth and Water (İduq Yir Sub)*.

**Keywords:** Türks (Tujue 突厥), ancient Turkic beliefs, kults, Tǎnri, Umay, natural cults

## Giriş

Din, insan topluluklarının yaşam biçimlerini ve kültürlerini derinden etkileyip biçimlendirerek yönlendiren başlıca unsurlardan birisidir. En “ilkel” kabilelerden en “gelişmiş” toplumlara kadar bütün topluluklar, hep bir doğaüstü güce veya güçlere inanmak gereksinimini duymuşlardır. *Türk* adını ilk kez bir halk ve devlet adı olarak kullanan Gök Türkler (Tujue 突厥; 552-745) de bunlardan birisidir.<sup>1</sup> Eski Türklerin inançları, Eski Türk (Gök Tanrı) Dini<sup>2</sup>, Şamanizm Meselesi ve özel olarak Gök Türklerdeki inançlar konusunda bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak, bu çalışmalarda bir fikir birliğine varılamamış ve farklı görüşler varlığını sürdürmüştür. Gök Türklerin dini hakkında yapılan çalışmalarda ise, Türk yazıtlarındaki bilgiler bolca kullanılırken bu çalışmaların bir kısmında bu yazıtlarda karşılaşılan bilgileri destekleyip tamamlayan, kimi zamanlar da bu yazıtlarda karşımıza çıkmayan değerli bilgiler veren Çin kaynakları ihmal edilmiştir.<sup>3</sup> Eski Türk inançlarında en önemli yere sahip olan kutsal varlığın *Teñri (Gök Tanrı)* olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada ise Gök Türk, Çin ve Bizans kaynaklarından edinilen bilgiler ışığında, Gök Türklerde Teñri dışındaki diğer kültler ortaya çıkarılmaya çalışılmış, modern araştırmalar gözden geçirilerek farklı görüşler birbiriyle karşılaştırılmış, ayrıca bu

<sup>1</sup> Türkiye’de genellikle *Göktürk*, *Köktürk* ve benzeri şekillerde adlandırılan bu halk ile onun kurduğu devletten, bu çalışmada *GökTürkler* ve *Türk Kağanlığı* olarak söz edilmiştir.

<sup>2</sup> Bazı çalışmalarda eski Türk inançlarından *Gök Tanrı Dini* veya *Tengricilik* olarak söz edildiği görülmektedir. Bu satırların yazarı, söz konusu terimi eski Türk inançlarını tanımlamak konusunda eksik bulmaktadır.

<sup>3</sup> Gök Türklerin dinini konu alan çalışmalar şunlardır: Aydın, 2005: 449-460; Divitçioğlu, 2005: 72-136; Giraud, 1960: 101-127, 1999: 151-188; Gumilëv, 2002: 103-115, 2004: 85-97; Mandaloğlu, 2004: 123-174, 178-186, 189-197; Schmidt, 1966: 63-80; Spuler, 1981: 659-663. Bunlardan yalnızca Schmidt ve Gumilëv, Çin kaynaklarındaki bilgilerden, bunları çevirilerinin yardımıyla yararlanmışlardır. Giraud’nun çalışması hemen hemen yalnızca İkinci Türk Kağanlığı dönemini (682-745) ele almıştır; kendisi, Çin kaynaklarındaki kayıtları da ender olarak yine çeviriler aracılığıyla kullanmıştır. Aydın ise Schmidt’in daha önce verdiği bilgileri tekrarlamış, Gök Türklerdeki Teñri’nin bir “Yüce Tanrı” olduğunu belirtmiş, ancak Çin kaynaklarını kullanmamış, Gök Türklerde Teñri’nin dışındaki kültlere de pek değinmemiştir.

inançların daha iyi anlaşılabilmesi için Gök Türklerin dışındaki bazı topluluklarla da karşılaştırmalar yapılmıştır.

Gök Türklerde inanılan dinde, her varlığın üzerinde evrenin hükümdarı olan Teñri'nin her şeyin yaratıcısı olduğuna, Gök Türk halkının üzerine kağan atadığına, bu kağanları ve halkı koruduğuna, kendisine saygısızlık yapıldığı zaman ise cezalandırıcı gücünü kullandığına inanılmıştır. Bu Teñri, diğer kutsal varlıklardan yaratıcı vasfı ile ayrılmaktadır.<sup>4</sup>Gök Türkler bütün varlıkların yaratıcısı Teñri'ye inandıkları gibi, birtakım tanrılara ve ruhlara da inanmışlar, bunlara tapıp saygı göstermişlerdir. Çin ve Bizans kaynaklarında, Gök Türklerin Teñri dışında da bazı tanrılara ve ruhlara inandıklarına ilişkin çeşitli kayıtlar vardır. *BS* (99.3289) ve *SS*'daki (84.1864) *Türk Bölümleri* ile *CFYG*'de (961.11311b; *SS*) Gök Türklerin cinlere ve tanrılara saygı gösterdikleri (jing gui shen 敬鬼神) belirtilmiştir.<sup>5</sup> *BS* (99.3285) ve *SS*'daki (84.1863) *Türk Bölümleri*'nde aktarılan Gök Türk türeyiş efsanelerinden ilkinde, Gök Türkleri soykırıma uğratan ve son kalan çocukla eşi dişi kurdu da öldürmek isteyen düşmanlar tekrar geldikleri zaman, kurdun sanki tanrısal (shen 神) bir yardım aldığı ve kaçmayı başardığı anlatılmıştır. *YYZZ* (4.44) ve ondan kopyalayan *TPGJ*'de (480.3957) kayıtlı bir Gök Türk efsanesine göre de, Gök Türklerin atası Yama'nın (Shemo 射摩) tanrısal güçleri (shenyi 神異) vardır. *XTS*'daki (215A.6029) *Türk Bölümü*'nde, Gök Türklerin fala bakarak tanrılardan (shen 神) gelecek hakkında bilgi istemelerine ilişkin bir örnek bulunmaktadır. *DTCYQJZ*'de (1.9) Doğu Türk hükümdarı Shibi Kağan'ın (Shibi Kehan 始畢可汗; hükümdarlığı 609-619) dönemindeki Gök Türk ileri gelenlerinin Tang 唐 Hanedanı'nın (618-907) kurucusu Li Yuan'in 李淵 (Tang Gaozu 唐高祖; hükümdarlığı 618-626) komutasındaki Taiyuan 太原 bölgesi askerlerinden, tanrısal veya doğüstü (shen 神) güçleri varmış gibi korktuklarını söyledikleri kaydedilmiştir. Theophylaktos Simokattēs (7.8.14; 1834: 286; The History of Theophylact Simocatta, 1997: 191), Gök Türklerin (Batı Türkleri) bazı varlıkları kutsal kabul edip onlara saygı gösterdiklerini, ancak bunlara tapmadıklarını belirtmiştir. Bunların, Teñri'nin yardımcısı bazı tanrılar ile ruhlar oldukları, yaratıcı özelliklerinin bulunmadıkları, yalnızca dünya işlerine müdahale edebildikleri anlaşılmaktadır.<sup>6</sup>

<sup>4</sup> Eski Türklerdeki Teñri kültü için bkz. Erkoç, 2018: 301-326; Gömeç, 2008: 106-112; İnan, 1976: 15-19, 2000: 26-29; Kafesoğlu, 1980: 55-67, 2002: 308-314; Koca, 2000: 163-169; Roux, 2002: 114-126.

<sup>5</sup> Asya Hunları (Xiongnu 匈奴), her yıl beşinci ayda *Longcheng* 龍城/龍城 denilen yerde büyük bir toplantı yaparak atalarına, göğe (Teñri), yere, ruhlara/cinlere ve tanrılara (gui shen 鬼神) kurban sunarlardı (*HS* 94A.3752; *SJ* 110.2892). Geleneksel Çin dinindeki *gui* 鬼 ve *shen* 神 kavramlarının açıklanması için bkz. Eberhard, 2000: 256-257.

<sup>6</sup> Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr et-Taberî) (1958-IV: 253), *Târîh er-Resûl ve'l-Mulûk* adlı eserinde Hicrî 32'de (652-653) Hazarlarla yaptığı bir muharebede öldürülen Arap komutan 'Abdu'r-Rahmân bin Rebî'a el-Bâhilî'nin Türklerin (Hazarlar) üzerine yürüdüğü zaman, Türklerin "Bu adamın bize karşı bu kadar cüretli davranması, onun yanında mutlaka yardımcı melekler bulunmasından ve meleklerin onu korumasından ileri geliyor" diyerek geri çekildiklerinden ve ondan sakınarak

## I. Umay Kültü

Türk Kağanlığı'nın ünlü devlet adamı Tunyukuk (Tonyukuk), II. TY B3'te Gök Türkler ve Türgişler arasında 710'da yapılan Bolçu >λJ>S Muharebesi'nden önce Teñri'nin, Umay'ın D>>> ve Kutsal Yer-Su ruhlarının Gök Türk ordusuna yardımcı olduklarını, böylece ordunun muharebe alanına varabildiğini söylemiştir. Tekin (1994: 16-17, 69), *Teñri* ile *Umay*'ı "Tänri Umay" olarak birleşik almış ve *Umay*'ı "tanrı adı" olarak çevirmiştir. Ölmez (2021: 159, 167, 306), *teñri umay* ifadesini "Umay Tanrı" şeklinde tercüme etmiştir. Aydın (2017: 114) *teñri umay* ifadesini birleştirerek çevirisini "Kutsal Umay" biçiminde yapmıştır. Akar (2020: 107) ve Tabaklar-Korkmaz (2020: 104-105) da benzer şekilde *teñri umay* olarak aldıkları bu ifadeyi "Tanrı Umay" şeklinde çevirmişlerdir. Hâlbuki Radloff (1987b-II: 19; ona göre *teñri Umay* = "die Himmel, der Umai [gök, Umay]"), Orkun (1994: 112-113), Malov (1951: 63, 68), Giraud (1961: 56, 63), Ergin (2002: 76-77), Berta (2004: 65, 84, 2010: 73, 92), Ercilasun (2016: 616-617) ve Chen (2021: 167-168, 177), bu ikisini ayrı olarak vermişlerdir. Ergin ayrıca, *Umay*'ı "Umay İlâhe" olarak çevirmiştir. KTY D31'de Köl Tigin'in ve Bilge Kağan'ın (hükümdarlığı 716-734) annelerinin (İlteriş Kağan'ın eşi İlbilge Hatun) Umay gibi (Umay teg <fHD>>) olduğu belirtilmiştir (Aydın, 2017: 61; Ölmez, 2021: 96, 109, 281).

Thomsen (1896: 108, 2002: 148-149), *Umay*'ın tanrıça olabileceğini, ancak bundan emin olmadığını belirtmiştir. Radloff (1987a-I: 18-19, 1987b-II: 92), *Umay*'ı "Schutzgöttin (koruyucu tanrıça)" şeklinde tercüme etmiş ve "ein Göttername (bir tanrıça adı)" olarak açıklamıştır. Gabain (1950: 347, 2000: 304) da *Umay*'ı "ein Göttin (bir ilâhe)" olarak çevirmiştir. Malov (1951: 68, 438), *Umay*'ı "(boginya) Umay [(tanrıça) Umay]" ve "jensk. vojstvo (dişi tanrıça)" şeklinde vermiştir. Giraud (1961: 155), *Umay*'ı "la Déesse-Mère (Ana Tanrıça)" olarak çevirmiştir. DS'da (1969: 611) *Umay* "ımya bogini (tanrıça adı)" biçiminde tanımlanmıştır. Ergin (2002: 20-21, 119) ve Tekin (16-17, 178), *Umay*'ı "tanrıça adı" olarak açıklamışlardır. Kormuşin'e (2008: 328, 2017: 334) göre *Umay*, bir kadın tanrıçadır. Şirin (2009: 304), *Umay*'ı "Teñrici inanişta kadınları doğum sonrasındaki evrede koruduğuna inanılan tanrıça" olarak açıklamıştır. Ölmez (2021: 370), *Umay*'ın açıklamasını "Umay, Umay tanrı" şeklinde yapmıştır. Ercilasun'a (2016: 723) göre *Umay*, çocukları ve Gök Türkleri koruduğuna inanılan kutsal ruh veya tanrıçadır.

---

kalelerine kapandıklarından bahsetmiştir. Burada, Gök Türk döneminde Türk halklarının insanları koruyan tanrılara veya ruhlara inandıkları ve Arapların da bunları İslam'daki meleklerle eş tuttukları görülmektedir. Nitekim Tanyu (1980: 32, 44, 132, 178), Eski Türklerin tapıp saygı gösterdikleri bu ruhların İslam'daki meleklerin dengi olduğunu savunmuştur. Ocak (2000: 64-65) da Türklerin doğa kültlerinde doğrudan doğruya doğadaki varlıkların takdis ve tapınma konusu olmadıklarını, buna karşılık Eski Türklerin doğadaki bu varlıklarda bulunan ruh veya gizli güçlere takdis hissi besleyip korku, minnettarlık ve saygı karışımı bir tavır takındıklarını belirtmiştir. Gumilëv (2002: 108, 2004: 89-90) ise, zamanında bunun tam tersi görüşü savunmuştur.

Akar (2020: 147), *Umay*'ı “Umay (kutsal tanrıça ruhu)” biçiminde açıklamıştır. Tabaklar-Korkmaz (2020: 137), *Umay*'ın anlamını “bir ilâhe adı, Umay” olarak vermişlerdir. Chen'in (2021: Glossary) *Umay* adı hakkındaki açıklaması “placenta, afterbirth; goddess (plasenta, son; tanrıça)” biçimindedir. Umay'ın adı, BKY'nda ve diğer Gök Türk yazıtlarının çoğunda geçmemektedir. Ancak Ulaanbaatar Yazıtı'nın 4. satırında *Umay, Umay Katun* ᠤᠮᠠᠢ ᠬᠠᠲᠤᠨ olarak anılmıştır. Orkun'a (1994: 353-354) göre, bu yazıtta Tanrı'nın *Ɔᠬᠠᠨ* (*Han*), Umay'ın da *Ɔᠬᠠᠲᠤᠨ* (*Hatun*) şeklinde anılması, Eski Türklerde Gök Tanrı'nın kağan, Umay'ın da kraliçe tasavvur edilmiş olduğunu göstermektedir.<sup>7</sup> Daha önce de Gök Türklerin düşüncesinde Hatunlar ve Umay arasında bir bağ kurulduğuna işaret edilmiştir (Erkoç, 2008: 144). Çin kaynaklarında ise *Umay* adına rastlanılmamıştır. 6.-7. yüzyıllarda Gök Türkler hakkında bilgi veren Bizans kaynaklarında, benzer bir şekilde böyle bir inanç hakkında bilgi verilmemiştir. Çin ve Bizans kaynaklarında Umay'la ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmaması, Umay'ın daha ziyade kadın ağırlıklı bir kült olmasıyla bağlantılı olabilir. Gök Türklerle yabancı olan Çinliler ve Bizanslılar, büyük olasılıkla Gök Türk inançlarıyla ilgili bilgileri daha ziyade Gök Türk toplumundaki erkek bireylerden edinmişler, dolayısıyla Umay hakkında bilgi edinememiş olabilirler. Umay kültü, Gök Türklerden sonraki dönemlerde de Türk halkları arasında varlığını korumuş ve günümüze kadar ulaşmıştır.<sup>8</sup>

<sup>7</sup> *Umay* adına, genellikle Kırgızlara ait olduğu düşünülen Yenisey Yazıtları'ndan I. Altın-Köl Yazıtı'nda (E-28) da denk gelinmektedir. Orkun'a (1994: 511-512) göre, bu yazıtın Ön Yüzü'nün 3. satırında *Umay, bu atımız umay beğ biz* (“bu bizim atımız Umay beğdir.”) ifadesinde bir beyin adı (*Umay Beg* Ɔᠮᠠᠢ ᠪᠡᠭ) olarak geçmektedir. Ancak Orkun (1994: 516), buradaki ifadenin sorunlu olduğunu belirtmiş, *Umay Beg*'in yazıt sahibinin atası olabileceğine de işaret etmiştir. Kormuşin (2008: 119, 2017: 93-94), ona göre yazıtın 3. satırında geçen *uqimüz umaj bāgimüz (uqumuzumay begimiz)* ifadesini “Naşa praroditel'nitsa, gospoja naša Umay (Bizim ninemiz olan Umay Hanım!)” olarak çevirmiştir. Aydın'a (2019: 104-105) göre ise, yazıtın 6. satırında görülen *botomuz umay begimiz* ifadesi “Deve yavrularımız, Umay (ve) beyimiz” şeklinde çevrilmelidir. *Umay*'a ayrıca, Yenisey Yazıtları'ndan III. Uyuk-Oorzak Yazıtı'nın (E-110) 4. satırında da rastlanılmaktadır (Aydın, 2019: 213-214). Ancak, Kormuşin'e (2008: 164-165, 2017: 298-300) göre yazıtta böyle bir ifade yer almamaktadır.

<sup>8</sup> Koço Uygur belgelerinde *umay* kelimesi “doğum sonu, kadın uzvu, rahim, döl yatağı” demektir, ayrıca kadın adı olarak da kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 265; DS, 1969: 611; Wilkens, 2021: 798). Kaşgarlı Mahmud (Maḥmūd el-Kāşġarī) (AEA 4189, s. 74; 1982-I: 148; 2015: 61), *DLT*'te *Umay*'ın tanımını şöyle vermiştir: “kadın doğurduktan sonra karından çıkan ve hokkaya benzeyen şey” (plasenta). Ayrıca Türkler “bunun, karında çocuğun yoldaşı olduğunu söylerlerdi”; Türk kadınları “ondan iyi fal (gelecek) umarlarıdı”. Kaşgarlı Mahmud, *Umayka tapınsa oğul bulur* diye bir sav da vermiş, bunu “ona hizmet eden erkek çocuğa sahip olur” biçiminde açıklamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Eski Türklerle göre Umay, o dönemde çocuk sahibi olmak isteyen kadınların tapıkları bir tanrıça idi. Umay kültüne bugünkü Altaylarda yaşayan Şamanist Türklerde de (Şorlarda *Umay*, Hakaslarda *Imay*) rastlanılmaktadır. İnan, Sahalarda (Yakutlar) Umay'ın korunma silahı, tılsım, muska biçimine dönüştüğünü, ancak *Ayısıt* (Yaratıcı) denilen dişi ruhların işlev bakımından Umay'ın yerini aldıklarını belirtmiştir (Clouston, 1972: 165; Gülensoy, 2007-II: 967; İnan, 1976: 25-27, 30, 2000: 35-39; Sinor, 2005: 9443). *Umay* kelimesi günümüz Moğolcasında “rahim, döl yatağı; kan akrabalığı” anlamında kullanılmaktadır (Lessing, 2003-II: 1347). Eğer İskitlerdeki gök tanrısı Papias, Türklerdeki Tanrı ile

Gökalp (1991: 84-85), *Umay*'ı sanat tanrıçası ve ilham perisi kavramlarıyla eş bir tanrıça olarak görmüştür. İnan'a (1976: 23-24, 2000: 36) göre *Umay*, insan ve hayvan yavruları ile bütün dişileri koruyan bir dişi tanrı yani tanrıçadır. Giraud'ya (1960: 104, 106-107, 1961: 155, 1999: 155, 158, 160) göre *Umay* bir bereket, analık, doğurganlık, çocukluk tanrıçasıdır; ona göre *Umay*, aynı zamanda *Yer* ile de özdeş olabilir. Clauson (1972: 164), *Umay*'ın yabancı bir alıntı olduğuna ilişkin herhangi bir şey yazmamış, onun ilk anlamının plasenta olduğunu, sonradan kadınları ve çocukları koruyan bir tanrıçaya dönüştüğünü düşünmüştür. Tanyu (1980: 32, 47), *Umay*'ı koruyucu ruh veya melek olarak yorumlamıştır. *Umay*'ı bir kült objesi olarak kabul etmeyen Mandaloğlu (2004: 150-152), *Umay* inancının üzerinde durmuş ve onun *Ķut* inancıyla olan bağlantısını vurgulamıştır. Sinor (2005: 9443), *Umay* kelimesinin ilk kez Türkçe metinlerde görülüyor olmasına karşılık, kelimenin Moğolcada "rahim, dölyatağı; plasenta" gibi anlamlara geliyor olması nedeniyle aslen bir Moğol din sisteminin parçası olup Türklere sonradan geçmiş olması gerektiğini düşünmüştür.<sup>9</sup> Divitçioğlu (2005: 80-81), *Umay*'ın Altaylı ve Ugor halklarında "plasenta" anlamına gelen, doğurganlık ve çocukların sağlığıyla ilgilenen bir tanrıça veya ruh olduğunu belirtmiştir. Gömeç (2008: 46), *Umay*'ın Gök Türklerden önce yaşamış tarihî bir Eski Türk kadın kahramanın Gök Türklerdeki ve sonraki topluluklardaki hatırasından başka bir şey olamayacağını düşünmüştür. Orkun (1994: 76-77) ise, *Umay*'ı Hindu tanrıçası Pārvaṭī'nin diğer bir Sanskrit adı olan *Umā*'ya bağlamıştır.<sup>10</sup> İnan (2000: 36-37), *Umay*'ı Hint-İran kültürünün efsanevî kuşu *Hūma*'ya (*Humā*, Eski Yunanlardaki *Phoinix*, Latince *Phoenix*) bağlayan bir varsayımı aktarmıştır ki Kafesoğlu (1980: 26, 2002: 302) da bu görüşü savunmuştur. Ögel (1995-II: 547), bu görüşü reddederek *Umay*'ın yalnızca Türklere ait olan bir inanç olduğunu yazmıştır ki Çobanoğlu (2003: 29, 39) da *Umay*'ı en eski Türk kùltlerinden birisi olarak saymıştır. Clauson (1972: 165), Kırgızcada yuvasını havada kuran efsanevî bir kuş için kullanılan *Umay* sözcüğünün Farsça *Hūma*'dan alıntı olduğunu belirtmiştir. Doğan ve Bayraktar (2002: 237), Kırgızlardaki İran

---

karşılaştırılabilirse İskitler tarafından Papias'un eşi olduğuna inanılan ve Hērodotos'a göre toprağı simgeleyip Zeus'un kardeşi Hēra ile muadil olan *Api* (Herodotus, *Historiae* 4.59.1-2; Tarhan, 1969: 152) da belki Türklerdeki *Umay* ile karşılaştırılabilir.

<sup>9</sup> Esasında yukarıda görüldüğü üzere *Umay* kelimesi Uygur ve Karahanlı döneminde Eski Türkçede de "plasenta" anlamında kullanılıyordu. Bu yüzden *Umay*'ı Moğolcadan Türkçeye değil, Türkçeden Moğolcaya geçen bir kelime olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

<sup>10</sup> Caferoğlu'na (1968: 265) göre Eski Uygurcada "anne" anlamına gelen *Uma* sözcüğü vardır. Koço Uygur belgelerindeki *Uma* ve *Uma Hatun* adı, Sanskrit tanrıça adı *Umā*'dan alınmadır (Wilkens, 2021: 798). Uygur belgelerindeki *Uma* için ayrıca bkz. DS, 1969: 611.

kökenli *Umay*'ı Eski Türklerdeki *Umay* ile birleştirmişlerdir.<sup>11</sup> Gülensoy'a (Gülensoy 2007-II: 967) göre bu sözcük Türkçe kökenlidir; ancak kendisi, bu sözcüğün nasıl oluştuğunu açıklamamıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere, Türk halkları arasında Gök Türklerden itibaren yazılı kaynaklarda görülmeye başlayan Umay kültürünü Hint-İran ve Moğol kültürlerine bağlayan görüşler öne sürülmüştür. Ancak belki de Umay kültürü, İskitlerden beri Avrasya bozkırlarında görülen ve kökeni tarih-öncesindeki Ana Tanrıça kültüne dek geriye giden çok eski bir inanç olabilir. Hērodotos, İskitlerdeki toprak tanrıçası Api'nin yanı sıra onların esas en çok önem verdikleri kutsal varlığın, Yunan Mitolojisi'ndeki ocak tanrıçası Hēstia'nın eşdeğeri olan Tabiti olduğunu belirtmiştir (Herodotus, *Historiae* 4.59.1-2). Esasında Tabiti, Anadolu ve Güneybatı Asya kökenli bir kült olup Karadeniz'in kuzeyine, sonra da bu bölgeye gelen İskitlere geçmiştir. İskit-Saka sanatında Tabiti'yi betimleyen pek çok örnek günümüze ulaşmıştır (Tarhan, 1969: 149-151). Her ne kadar Hunların inançlarını betimleyen Çin kaynakları, tıpkı Gök Türklerde olduğu gibi herhangi bir tanrıça tapınımindan söz etmiyorsa da Hun dönemi kaya resimleri böyle bir külte işaret etmektedir. Kısa bir süre önce Moğolistan'ın güneyinde Havtsgait Хавцгайт adlı bir yerde bulunan ve tarihlendirilmesi Andreeva-Atwood tarafından MÖ 4.-MS 1. yüzyıllar olarak belirlenen Hun kaya resimlerinden 52 numaralı resim, bunun bir örneğidir. Söz konusu kaya resminde yandan çizilen, yüzü sağa doğru dönük bir şekilde oturan ve uzun başlıklar giyen büyük kadın figürlere, yüzleri sola doğru onlara dönük daha küçük erkek figürlerin saygılarını sundukları betimlenmiştir (Andreeva-Atwood, 2018: 102-103; Ek 1). Andreeva-Atwood (2018: 104, 107-108), bu kaya resimlerinde betimlenen kadın figürlerinin İskitlerdeki Tabiti'ye denk geldiğini önermişlerdir. Bu durumda, Gök Türk dönemindeki Umay kültürünün daha eski bir biçiminin Hun döneminde görüldüğü, bunun da İskit-Sakalardaki Tabiti kültürüyle bağlantılı olabileceği düşünülebilir. Yukarıda değinildiği üzere, Umay aynı zamanda İskitlerdeki Api kültürü ile de bağlantılı olabilir. Her hâlükârda anlaşıldığı üzere İskit-Saka, Hun ve Gök Türk dönemlerinde, hatta sonraki yüzyıllarda bile Avrasya bozkırlarında güçlü bir tanrıça figürüne tapınılmıştır.

<sup>11</sup> Anlaşıldığı kadarıyla Kırgızlar, Eski Türk *Umay* inancı ile İran'daki *Hüma*'yı sonradan birleştirmiş olabilirler.

Gök Türklerdeki Umay kùltüyle bağlantılı bir diğer mesele ise, Türk Kağanlığı'nın hâkim olduğu coğrafyada bulunan çok sayıda sanat eserinde görùlen üç dilimli başlık giyen kadın figürleriyle (Kubarev, 2021: 170-179; Ek 2-4) ilgilidir. İlk olarak Rus araştırmacıların ortaya attığı ve günümüzde hâlâ hem Türkiye'de hem diğer Türk cumhuriyetlerinde kabul gören yaygın bir görüŖe göre, bu eserlerde betimlenen kadın figürler tanrıça Umay'dır.<sup>12</sup> Ancak bu betimlemeler büyük olasılıkla Umay'ı değil, Türk Kağanlığı döneminde ve Türgişler gibi onun halefi olan devletlerde yaŖamıŖ hatunları tasvir etmektedir. Ŗu andaki mevcut bilgilere göre, Umay olduğu öne sürùlen kadın figürlerin dıŖında sanat eserlerinde Gök Türklerde herhangi bir tanrı, ruh veya kutsal varlığa iliŖkin hiçbir somut betimleme günümüze ulaŖmamıŖtır. Ayrıca, Umay olduğu düşünùlen figürlerde görùlen ikonografinin aynısı Batı Türk Kağanlığı'ndan kalan sikkelerde kağanların ve beylerin yanında resmedilen hatun figürlerinde de görùlmektedir (Babayar, 2007: 54-55, 73-75, 77, 161-164; Ek 5-6).<sup>13</sup> Ayrıca daha sonraki dönemlerde Kıpçak ve Moğol soylu kadınlarının uzun başlıklar giydikleri, İç Asya çalıŖmaları alanında iyi bilinen bir husustur. Dolayısıyla, Türk Kağanlığı dönemindeki üç dilimli başlık giyen kadın figürlerini doğrudan Umay betimlemesi olarak yorumlama konusunda çok daha ihtiyatlı davranılmalıdır.

## II. Yer, Dağ ve Su Kùltleri

Theophylaktos Simokattēs (7.8.14; 1834: 286; The History of Theophylact Simocatta, 1997: 191), Gök Türklerin havayı, suyu ve toprağı kutsal kabul ettiklerinden söz etmiŖtir. İlk kez YZZZ'da (4.44-45) kaydedilmiŖ olan ve TPGJ (480.3957) tarafından aktarılan bir Gök Türk efsanesinde, Gök Türklerin atası Yama'nın bir göl tanrıçasıyla iliŖkisi olduğu anlatılmıŖtır. Efsaneye göre, Ŗarı Gölü'nün (Shelihai 舍利海)<sup>14</sup> bir tanrısı (shen 神) vardır ve bu göl, bir Gök Türk boyu olan AŖıtag'ın (Ashide 阿史德) adını taşıyan AŖıtag Mağarası'nın (Ashideku 阿史德窟)<sup>15</sup> batısında yer almaktadır. Göl Tanrıçası veya Göl Tanrısı'nın kızı

<sup>12</sup> Konuyla ilgili tartıŖmalar ve ayrıntılı bilgiler için bkz. Çoruhlu, 2000: 99-103; Oktay-Çerezci, 2022: 169-192.

<sup>13</sup> Batı Türk Kağanlığı'nda 7. yüzyılın ilk yarısında bastırılan bazı sikkelerde kağanların ve beylerin yanında oturarak resmedilen hatunların göğüslerinin ve hamileye benzer karınlarının betimlemelerinden yola çıkarak, bunların bereket tanrıçası Umay'a benzetildiği düşünùlmüŖtür (Babayar, 2007: 69-70; Ek 7).

<sup>14</sup> Bu yer adıyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. Erkoç, 2020: 73. Söz konusu göle adını veren Gök Türk boyu Ŗarı (Sheli 舍利) için ise bkz. Erkoç, 2019: 64-66.

<sup>15</sup> YZZZ'daki (4.44) AŖıtag Mağarası ifadesi, TPGJ'de (480.3957) AŖıtag Balı olarak yazılmıŖtır. Bu duruma ku 窟 ("mağara") ve mi 蜜 ("bal") karakterlerinin birbirine benzemesi neden olmuŖtur. AŖıtag



(Haishennü 海神女)<sup>16</sup>, Gök Türklerin atası Yama'yla ilişki yaşamaktadır, ancak bilinmeyen bir sebepten ötürü ilişkilerini sürdürebilmeleri için Yama'dan bir görevi yerine getirmesini istemiştir. Ne var ki Yama bu görevi yerine getirememiş, bunun üzerine tanrıça onunla ilişkisini bitirmiştir.<sup>17</sup> ZS'daki (50.910) *Türk Bölümü'*ne göre, Ötüken'den (Yudujin 於都斤) dört-beş yüz li 里 (~200-250 kilometre)<sup>18</sup> uzakta ne ot ne de ağaç yetişen yüksek dağlardan oluşan ve *Bodengningli* 勃登凝黎<sup>19</sup> denilen bir dağ silsilesi vardır. Bu adın Çince karşılığı *Yer Tanrısı'*dır (*Dishen* 地神). BS(99.3288) ve TD'deki (197.5404) *Türk Bölümleri* ile CFYG'de (961.11311a) de aynı bilgi verilmiş, ancak bu yerin Ötüken'in beş yüz li (~250 kilometre) batısında olduğu belirtilmiştir; ayrıca, söz konusu yerin adı BS'da *Bodenglingli* 勃登凝梨, TD'de *Bodengyili* 勃登疑黎, CFYG'de *Bowainingli* 勃外凝黎 olarak yazılmıştır. Bu adı Radloff *Bu-dun-in-li* (Schmidt, 1966: 73), Parker (1924: 135) ise *Putengiri* olarak okumuşlardır. Julien ve Cahun, Çince metinlerde *Yer Tanrısı* olarak verilen çeviriyi yanlışlıkla “gökyüzünün ruhu” olarak almışlardır; ayrıca Cahun'e göre, *Bodenglingli'*nin Türkçe karşılığı *But Tengri* yani *Tanrı Buda'*dır. Ancak Pelliot, bu görüşe karşı çıkmış ve bu adı *Böd Tängri* (*Böd Tenri*) olarak yeniden oluşturmuş, *Bo* 勃 hecesinin Eski Türkçede “taht (trône)” anlamına gelen *Böd* olduğunu ileri sürmüştür. Ne var ki Pelliot, “Yer Tanrısı” ile “taht” arasındaki semantik bağı pek kurmadığını ve konunun daha fazla araştırmaya gereksinim duyduğunu eklemiştir (Cahun, 2006: 42; Pelliot, 1929: 215-216). Ayrıca Pelliot (1944: 172), *Denglingli'*nin 登凝黎 \*tännri (\*tenri) biçiminde üç heceli bir halk söyleyişi olabileceğini de düşünmüştür. Biçurin, *Budun İnli* olarak aldığı bu adı “ülkenin koruyucusu olan ruh” şeklinde çevirmiştir. Biçurin'in görüşüne uygun olarak bu adı *Budun İnli* biçiminde alan İnan(1976: 6-7, 2000: 5), bunun bodun (budun, halk, kavim) tanrısı, bütün vatani ve milleti koruyan tanrının makamı olan dağ demek olabileceğini düşünmüştür. Esin'e (1976: 157) göre Gök Türkler, gök (Tenri) ayını sırasında dağların tepesinde ateş yakıyor ve bu ateş de orman yangınlarını çıkarıyor olabilirdi ki yer tanrısı için tören yapılan bu dağın çorak olması, Esin'e göre bu şekilde açıklanabilir. Bu

(*Ashide* 阿史德) boy adındaki *de* 德 karakteri ise *TPGJ'*de daha farklı bir şekilde *de* 得 karakteriyle yazılmıştır. Bu Gök Türk boyu için bkz. Erkoç, 2019: 66.

<sup>16</sup> Çevirmesi oldukça tartışmalı olan bu ifade için bkz. Erkoç, 2020: 73-74.

<sup>17</sup> Hem *YYZZ* hem de *TPGJ'*de, Yama'yla ilişkisini bitiren varlık *Haishen* 海神 yani *Göl Tanrısı* olarak yazılmıştır. Ancak hikâyenin devamında, bunun *Haishennü* yani *Göl Tanrıçası* veya *Göl Tanrısı'nın kızı* olması gerektiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla her iki metin de derlenirken veya sonraki dönemlerde kopyalanırken, burada olması gereken *nü* 女 karakteri atlanmıştır. Bu husus, daha önceki araştırmacıların da gözünden kaçmıştır.

<sup>18</sup> Taşağıl (2005: 420), 500 *li'*yi 267 kilometre olarak hesaplamıştır.

<sup>19</sup> Pulleyblank'e (1991: 40, 74, 226, 187) göre, *Bodengningli* 勃登凝黎 adının Erken Orta Çince okunuşu *bat-təŋ-ŋiŋ-lej* şeklindedir. Baxter ise, bu adın Orta Çince okunuşunu *bwot-tong-ŋing-lej* biçiminde yeniden canlandırmıştır (Kroll, 2017: 26, 81, 260, 326).

bilgiler ışığında söylenebilir ki Gök Türkler, yer tanrısı için de *Teñri* sözcüğünü kullanmışlardır.<sup>20</sup>

Çin kaynaklarında görülen *Göl Tanrıçası* ile *Yer Tanrısı*, Gök Türk yazıtlarında görülen *Iduğ Yir Sub* kavramı ile ilgili olabilir.<sup>21</sup> Ne var ki, Gök Türk dönemi hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında veya diğer Eski Türk yazıtlarında dinî bir kapsamda *Yer* ve *Su* birleşimine pek denk gelinmemiştir.<sup>22</sup> KTY D10-11 ve BKY D9-10'a göre, yukarıdaki Türk Tanrısı ve Türk Kutsal Yer-Su ruhları (KTY'nda *Türük Teñrısı Türük iduğ yiri subı* 𐰉𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰾𐰏𐰺𐰽𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽, BKY'nda yalnızca *Türük Teñrısı iduğ yiri subı* 𐰉𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰾𐰏𐰺𐰽𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽) düşünülmüşlerdir. Teñri, Türk halkı yok olmasın, halk olsun diye İltiş Kağan'ı (İltiş Kağan 𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰽; hükümdarlığı 682-691) ve İlbilge Hatun'u (İlbilge Katun 𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽) tepelerinden tutup daha yükseğe kaldırmıştır (Aydın, 2017: 54, 82-83; Ölmez, 2021: 93, 105-106, 128, 142-143, 278-279, 289-290; Yıldırım, 1998a: 104-105, 1998b: 125-127). II. TY B3'te 710 Bolçu Muharebesi'nde Gök Türk ordusuna yardımcı olarak muharebe alanına varmasını sağlayan kutsal varlıkların arasında, *Teñri*'nin ve *Umay*'ın yanında Kutsal Yer-Su ruhlarının (*Iduğ Yir Sub* 𐰉𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰽𐰾𐰏𐰺𐰽𐰺𐰽) adı geçmektedir (Aydın,

<sup>20</sup> İnan (1976: 7, 2000: 5), bu kültün herhâlde dağ, mağara ve atalar kültürünün birleşmesinden oluştuğunu ileri sürmüştür.

<sup>21</sup> Eski Türkçede “kutsal” ve “tabu” anlamlarına gelen *iduğ* kelimesinin bugüne kadar araştırmacılar tarafından nasıl ele alındığı, *DLT*'te nasıl geçtiği, ayrıca Batı Türk Kağanlığı'nda görülen dokunulmaz geyikler, Moğollarda görülen dokunulmaz hayvanlar ve Sibiry'a da bugün hâlâ çeşitli biçimlerde görülen *iduğ* hayvanlar için bkz. Erkoç, 2020: 76-77. Gök Türk yazıtlarında görülen *Iduğ Yir Sub* kavramı hakkında günümüze kadar araştırmacılar tarafından ortaya atılan görüşler için ise bkz. Erkoç, 2020: 78-81. Söz konusu görüşlerden birine göre bu kavram, herhangi bir kutsallık belirtmeyip yalnızca vatani ifade etmektedir. Ancak, bu çalışmada verilen örneklerden görüldüğü kadarıyla Gök Türklerin gözünde *Iduğ Yir Sub*, yalnızca ruhsuz bir fiziksel varlık olmayıp dünya işlerine karışan, koruyucu ve cezalandırıcı güçleri olan kutsal bir varlıktır; ne var ki yaratıcı gücü bulunmamaktadır ve Teñri'den daha alt sıradadır. Gök Türklerin *Iduğ Yir Sub*'dan dinî törenlerini de yaptıkları çeşitli kutsal bölgelerini veya genel olarak yer ve su (ırmak) ruhlarını, belki de bütün yeryüzü doğa varlıklarının ruhlarını kastetmiş olmaları mümkündür.

<sup>22</sup> Uygurlara ait Tarıat (Têrh) Yazıtı'nın Batı Yüzü'nün 4. satırında görülen *yirimin subumun* 𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽:𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽 (Mert'e göre *yirimin subumun*, Ölmez'e göre *yirimin suvumun*, Aydın göre *yirimin suvumun*) ifadesi, fiziksel anlamda toprakları ve ırmakları belirtmektedir (Aydın, 2018: 45; Mert, 2009: 177, 180, 182; Ölmez, 2021: 240, 245, 321). Benzer bir duruma, Yenisey Yazıtları'ndan Begre Yazıtı'nın (E-11) Kormuşin'e göre 5. ve Aydın'a göre 4. satırında, I. Aldır-Bel Yazıtı'nın (E-12) Kormuşin'e göre 3. ve Aydın'a göre 4. satırında, Köjeelig-Hovu Yazıtı'nın (E-45) 6. satırında, I. Tugutüp Yazıtı'nın (E-120) 2. satırında (yazıt zarar görmüş olduğu için Aydın'ın yayınında bu kısım yoktur) ve III. Şançi Yazıtı'nın (E-152) 3. satırında da denk gelinmektedir (Aydın, 2019: 70-71, 76, 151, 218, 235; Kormuşin, 2008: 103-105, 135-136, 163, 166-167, 2017: 151-152, 171, 208, 244-245, 303-304). Benzer şekilde, Adrianov Koleksiyonu'nda bulunan ve bugün kayıp olan bir yazıtın 1. satırında “yurt ve ırmak” anlamında *yêr ügüz* şeklinde bir ifade geçmektedir (Aydın, 2019: 243). Yine Yenisey Yazıtları'ndan I. Bay-Bulun (E-42) Yazıtı'nın 1. satırında *iduğ yirim* 𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽 diye bir ifade geçmektedir ki bu ifadeyi Orkun (1994: 505) ve Kormuşin (2008: 130-131, 2017: 191-192) “kutsal yerim”, Aydın (2019: 142) da “kutlu yerim” olarak çevirmişlerdir. Bu ifade, Çin kaynaklarında görülen *Yer Tanrısı* ile ilgili de olabilir.



olarak geçmektedir (Aydın, 2017: 58; Ölmez, 2021: 95, 108, 280).<sup>24</sup> Ayrıca KTY K1'de ve BKY D29'da, Gök Türklerin 711'te kendilerine karşı ayaklanan Karluklarla 714'te *Tamağ İduğ Baş*  $\text{𐰽𐰺:𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸𐰸𐰸}$  adlı bir yerde çarpışarak onları bozguna uğrattıkları anlatılmıştır. *Tamağ İduğ Baş* adı bugüne kadar araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde çevrilmiştir. Thomsen (1896: 111, 124, 160, 2002: 154-155, 182-183, 231) "la sainte source(?) du Tamag" yani "Tamag kutsal kaynağı(?)" olarak çevirirken pek de emin olmadığını, *Tamağ*'ın bilinmeyen bir yer olduğunu, *Baş*'ın dağ tepesi mi yoksa bir ırmak kaynağını mı ifade ettiğinin anlaşılmadığını belirtmiş, *Tamağ* kelimesinin "Boğaz" anlamına gelebileceğine işaret etmiştir. Radloff, *Tamağ ayduğ baş* olarak okuduğu bu adı "Berge Tamgydyk (Tamgıdık Dağları)" (1987a-I: 24-25) ve "Gipfel des Tamag (Tamag'ın doruğu)" (1987a-I: 61) şekillerinde çevirmiştir. Ayrıca Radloff (1987a-I: 125), *Tamağ* adını "Name eines Berges (bir dağın adı)" olarak açıklamıştır. Orkun (1994: 48-49, 62-63, 918), bu adı KTY çevirisinde "Mukaddes Tamag Başı" olarak çevirmiş, BKY çevirisinde çevirmeden bırakmış, *Tamag iduğ* (*Tamağ iduğ*) adını "Karluklarla Göktürklerin harp ettiği yer" olarak açıklamıştır. Söz konusu adı *Tamağ İduğ Baş* şeklinde okuyan Malov (1951: 32, 41, 1959: 17, 21), bunu "svyaşçennoy verşine Tamag (kutsal doruk Tamag)" ve "svyaşçennogo istočnika (ili u verşini) Tamag [kutsal kaynak (veya doruk) Tamag]" olarak çevirmiştir. Giraud (1960: 51, 107, 192, 1999: 82, 160, 278), *Tamiy* (*Tamiğh/Tamiğ*) (*Tamiğ*) olarak okuduğu bu adı "la source sacrée du/de Tamiy/Tamiğ (Tamiğ'in kutsal pınarı)" olarak çevirmiş, ardından burasının Moğolistan'daki Tamir Irmağı'nın kaynağı olabileceğini düşünmüştür. Ergin (2002: 24-25, 46-47, 112), Tabaklar-Korkmaz (2020: 44-45, 76-77) ve Chen (2021: 189, 202, 211, 221) bu adı çevirmeden olduğu gibi vermişlerdir. Tekin (1988: 20-21, 46-47, 84-85, 105) ise bu adı KTY çevirisinde "Tamag kutsal tepesi" olarak çevirmeyi uygun görmüşken Orkun ve Ergin'in yaptıkları gibi BKY çevirisinde tercüme yapmamış ve bu yerle ilgili açıklamada bulunmamıştır. Gömeç (2016: 232), bu muharebeyi anlatırken muharebenin yapıldığı yeri "Tamag'ın kutlu zirvesi" olarak tarif etmiş ve burasının muhtemelen Altaylardaki dağlardan birisi olup Tamir'in kaynakları bölgesi olabileceğini belirtmiştir. Taşağıl (2014: 357, 362, 364) da *Tamug İduğ-baş*, *Tamug* (*Tamag*) *Iduğ Baş* ve *Tamağ İduğ Baş* olarak yazdığı bu yeri, Giraud gibi Tamir Irmağı'nın doğduğu yer olarak vermiştir. Bu adı *tamag iduğ baş* (*tamag iduğ baş*) (*Tamağ İduğ Baş*) şeklinde okuyan Berta (2004: 166, 179, 198, 202, 2010: 166, 179, 197, 200), KTY tercümesinde çevirmeden vermiş, BKY tercümesinde ise "Kutsal

<sup>24</sup> ZS'daki (50.910) *Türk Bölümü*'ne göre, Gök Türk kağanlarının devamlı oturdukları ve devleti yönettikleri yer Ötüken Dağı'dır (Dujinshan 都斤山). TD'deki (197.5404) *Türk Bölümü* de aynı bilgiyi vermiş, ancak kağanların orada devamlı oturduklarını yazmamıştır. XTS'daki (215A.6028) *Türk Bölümü*'ne göre Ötüken Dağı (Dujinshan), Gök Türk kağanlarının saraylarının (ting 廷) yani Eski Türkçede *Ordu* denilen yönetim merkezlerinin bulunduğu yerdir. Ötüken Yış'ın Çin kaynaklarında geçtiği farklı biçimler ve neresi olabileceğiyle ilgili tartışmalar için bkz. Aydın, 2007: 1262-1267, 2016: 117-124; Drompp, 1999: 391; Erkoç, 2008: 59-60; Kasai, 2014: 127.

Baş” olarak açıklamıştır. Şirin (2009: 149), *tamağ ıduk başı* “Tamır ırmağı yakınında bir dağ tepesi” şeklinde betimlemiştir. Berta’ya benzer şekilde Ölmez (2021: 98, 110, 132, 147, 282, 294), *tamağ ıdok baş* (*Tamağ İdok Baş*) olarak okuduğu bu adı KTY çevirisinde “Kutsal Tamağ tepesi” şeklinde çevirmiş, BKY çevirisinde ise tercüme etmeden vermiştir. Ercilasun (2016: 532-533, 572-573, 710), bu adı çevirmeden yazmış ve “yer (dağ) adı” olarak açıklamıştır. Aydın (2016: 134-135, 2017: 64, 167) da bu adı çevirmemiş ve *Tamağ İdok Baş* olarak vermiş, ancak açıklamasını “Altay Dağları’nın batısında, Çungarya bölgesinde bir yer, büyük olasılıkla bir dağ” şeklinde yapmış, ayrıca konuyla ilgili literatüre yer vermiştir.

KTY D31 ve BKY D25’te 701 yılında Kuzeybatı Çin’de Gansu’nun 甘肅 kuzeydoğusu ile Ordos’un güneyinde Gök Türkler ve Çinliler arasında yapıлып Gök Türk zaferiyle biten muharebenin *İduk Baş* 𐰉𐰺:𐰺𐰽 adlı bir yerde yapıldığı belirtilmiştir (Aydın, 2017: 61, 89; Ölmez, 2021: 96, 109, 131, 146, 281, 293). Radloff (1987a-I: 58-59), bu yer adını *Söklep ayduq baş* şeklinde okumuş ve “Söklöp genannten Berge (Söklep denilen dağlar)” olarak çevirmiştir. Orkun (1994: 909), *İduq* (*İduk*) adını “bir pınar başı, yer adı” şeklinde açıklamıştır. Malov(1959: 16, 20), *İduk baş* biçiminde okuduğu bu yer adını “Svyaşçenniy istoçnik ili Svyaşçennaya versına (Kutsal kaynak veya Kutsal doruk)” şeklinde tercüme etmiştir. Berta (2004: 164, 198, 2010: 164, 197), *ıdwq baş* (*ıdwq baş*) (*İduk Baş*) adını “Szentfónél (Kutsal Baş)” şeklinde açıklamıştır. Giraud (1960: 107, 1999: 160), burasının Karluklarla yapılan Tamağ İduk Baş Muharebesi’nin yaşandığı yerle aynı olduğunu düşünmüştür. Hâlbuki İduk Baş Muharebesi, Gansu’nun kuzeydoğusu ile Ordos’un güneyinde yapılmıştır (Erkoç, 2006: 207-208). Şirin’e (2009: 148) göre, *ıduk baş* Ötüken’in zirvelerinden birisidir. *İduk Baş*’ı Ercilasun (2016: 676) “yer (dağ) adı”, benzer şekilde Tabaklar-Korkmaz (2020: 120) “yer adı” ve Chen (2021: Glossary) da “place name (yer adı)” olarak açıklamışlardır. Aydın (2016: 77, 134-135, 2017: 153) ise *ıdok baş* olarak okuduğu bu yerin, Soğdların yaşadıkları Soğdiyana (Soğd) bölgesine yakın bir yer, büyük olasılıkla bir dağ olabileceğini belirtmiş, burasının Tamağ İduk Baş’la aynı yer olduğu görüşüne karşı çıkmıştır.<sup>25</sup>

*Jiu Wudaishi*’daki 舊五代史 (38.525) *İmparator Yıllıkları*’na (*Benji* 本紀) göre, 10 Temmuz 927’de Çöl Türk’ü (Shatuo Tujue 沙陀突厥) kökenli olan Sonraki Tang (Hou Tang 后唐) Hanedanı’nın (923-936) imparatoru Mingzong 明宗 (Li Siyuan 李嗣源; hükümdarlığı 926-933), Henan’daki 河南 Bosima Dağ Yamacı’na (Bosimabei 白司馬陂) gitmiştir. İmparator burada, kuzeyin âdetine uygun olarak bir Türk tanrısına (Tujue shen 突厥神)<sup>26</sup> kurban sunmuştur. Belki de Gök Türkler dağ, ırmak ve yer ruhlarını birbirleriyle yakından ilişkili düşünmüşlerdir. Nitekim *ZS*, *BS* ve *TD*’deki *Türk Bölümleri* ile *CFYG*’ye göre Gök Türkler,

<sup>25</sup> Gök Türk yazıtlarında görülen *Baş* kelimesinin bugüne kadar araştırmacılar tarafından nasıl çevrildiğiyle ilgili bkz. Erkoç, 2020: 83-84.

<sup>26</sup> Burada kurban sunulan tanrının ne olduğu açıklanmamıştır.

Tianshen'a 天神 (Gök Tanrısı, Teñri) kurban sunmak için bir ırmağın (shui 水) kıyısında toplanıyorlar, yani Teñri için olan kurban törenlerini ırmak boylarında yapıyorlardı (BS 99.3288; CFYG 961.11311a;TD 197.5404; ZS 50.910).<sup>27</sup> Devletin merkezi Ötüken'e kutsallık atfedilmesi, Ötüken'in batısındaki bir dağ silsilesine *Yer Tanrısı* denilmesi, yazıtlarda bazı "kutsal başlardan (tepe/pınar)" söz edilmesi, kutsal yer-su ruhlarının Teñri'nin yanında Gök Türkleri koruyup kolladıklarına inanılması, Teñri'ye ırmak kıyısında ve dağ yamacında kurban sunulması, birbirleriyle ilgili olabilir. Gök Türkler tarafından dağların da yerin bir uzantısı olarak görülmüş olması mümkündür.<sup>28</sup> Dağların, toprağın ve ırmakların Gök Türkler tarafından Teñri'nin yardımcısı, habercisi durumundaki tanrılar ile ruhları barındırdığına inanılmış olabilir. Gök Türklerdeki bu kültlerin, canlılığın (animizm) bir örneği olduğu görülmektedir.<sup>29</sup>

### III. Ateş Kültü

Theophylaktos Simokattēs (7.8.14; 1834: 286; The History of Theophylact Simocatta, 1997: 191), Gök Türklerin ateşe çok saygı duyduklarını yazmıştır. Türk Kağanlığı'nın batı kanadına gitmek üzere Ağustos 568'de Constantinopolis'ten (İstanbul) yola çıkan Bizans elçisi Zēmarkhos da Gök Türk ülkesine varduktan sonra, kötülükleri kovduklarını söyleyen kişiler (kamlar, şamanlar) tarafından eşyası ve kendisi ateşten geçirilerek arındırılmıştır (Menander Protector Fr. 20).<sup>30</sup> *Xuanzang Biyografisi*'nde, Çinli Budist rahip Xuanzang'ın 玄奘 Batı Türk hükümdarı Toñ Yabgu Kağan (Tong Yehu Kehan 統葉護可汗, hükümdarlığı 619-628) ile görüşmesi sırasında kağanın tahtadan yapılmış tahtta oturmayıp

<sup>27</sup> Çince metinlerde geçen *ji taren shui, bai ji tianshen* 集他人水, 拜祭天神 (TD'in eski nüshalarında *ren* ve *shui* 水 arasında bir de *yi* 以 karakteri vardır; 197.5422) ifadesinin çevrilmesi konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Konuyla ilgili bkz. Erkoç, 2020: 84-85.

<sup>28</sup> İnan (1976: 31-32, 37, 2000: 48-49), dağ kültürünün Teñri kültürüyle ilgili olduğunu, yüksek dağ tepelerinin göklere yakın bulunması ve uzaklardan mavi renkte gözükmemesinin bu inancın yerleşmesine neden olmuş olabileceğini ifade etmiş, ayrıca dağ kültürünü atalar kültürüyle de ilişkilendirmiştir. Roux (2002: 156, 159) ve Ocak (2000: 114, 117) da aynı görüşe sahip olmuşlardır. Koca (2000: 170), Türklerin dağları göğe yakın oldukları için kutsal saydıklarını düşünmüştür.

<sup>29</sup> Bozkır halklarında tarih boyunca görülen su kültürü için bkz. Erkoç, 2020: 69-108. Türk Mitolojisi'ndeki ulu ırmak, deniz, okyanus, göl ve sazlık motifleri için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 367-422. Moğollarda iki farklı Yer Tanrısı (Kaçar) ve Toprak Ana(Eke Etügen) kültürü bulunmaktadır (MGT §113; Pelliot, 1949: 29; SHoM, 2004-I: 43, 430). Daha önce *Ötüken* adının Türkçeye Moğolcadan geçtiğini öne sürenler olmuşa da bu adın Türkçe olduğuna ve sonradan Moğolcaya geçtiğine ilişkin görüşler daha ağır basmaktadır (Aydın, 2016: 85, 121, 123-124; SHoM, 2004-I: 431, II: 1226). Moğollarda Yer Tanrısı'na ve Toprak Ana'ya ayrı varlıklar olarak inanılması, Türklerde kutsal bir merkez olan Ötüken'in sonradan Moğollarda bir toprak tanrıçasına dönüştüğünü düşündürmektedir. Nitekim Giraud (1960: 107, 1999: 160), Kafesoğlu (1980: 45, 2002: 304) ve Roux (2002: 141, 158) da aynı görüşü belirtmişlerdir. Moğollarda ayrıca yer-su ruhları kültürünün (MGT §272; Pelliot, 1949: 112; SHoM, 2004-I: 203) ve dağ kültürünün (MGT §103; Pelliot, 1949: 24; SHoM, 2004-I: 33) var olduğu bilinmektedir. Dağ kültürü ve kutsal dağ inancı, Türklerin dışında Eski Yahudiler, Yunanlar, Araplar, Hintliler gibi pek çok eski kültür ve uygarlıkta da görülmüştür (İnan, 1976: 165, 2000: 48).

<sup>30</sup> Bu arındırma ayini, 13. yüzyılda Moğollarda da görülmüştür (Roux, 2002: 233-234). İnan'ın (2000: 68) da belirttiği gibi bu tören, elçilerle gelmesi olası kötü ruhları kovmak için yapılırdı.

demirden yapılmış bir tahtta oturduğu, çünkü Gök Türklerin ateşe taptıkları (shi huo 事火) ve ateşin de tahtanın (mu 木) içinde bulunduğuna inanıldığı kaydedilmiştir (Takakusu, 1931-L: 227b). YZZZ(4.45) ve TPGJ'de (480.3956) de Gök Türklerin ateş kültüne atıf yapması muhtemel bir kayıt vardır. Bu kayda göre Gök Türkler, Ahura Mazda'ya tapmaktadırlar (Tujue shi Xianshen 突厥事祆神). Bu kayıta Gök Türklerin Ahura Mazda'ya taparak Zerdüşçülüğe inandıkları mı, yoksa Gök Türklerin Zerdüşçülükteki kutsal ateş inancına benzeyen ateş kültüne mi atıf yapıldığı metinden pek anlaşılamamaktadır. Eğer burada Gök Türklerin ateş kültüründen söz edilmiyorsa, Soğd etkisiyle yayılmış olan Zerdüşçü bir inanç söz konusu olabilir. Ancak, söz konusu kayıta Zerdüşçülükten bağımsız bir Gök Türk ateş kültüründen söz edilmiş olması da muhtemeldir. Nitekim Kapusuzoğlu (2017: 12), bu cümleyi “Türkler, ateşe taparlardı” olarak çevirmiştir.

Giraud (1960: 101-102, 1999: 152) ve Kafesoğlu (1980: 26, 2002: 303), Menandros ile *Xuanzang Biyografisi*'ndeki ateş kültürünün bir tek Batı Türklerinde görüldüğünü söyleyerek onu Mazdeizm-Zerdüşçülük etkisine bağlamışlardır. Kafesoğlu ayrıca, ateş kültürünün simgesi olan ocağın atalar kültürüyle de bağı olduğunu belirtmiştir. İnan (1976: 2, 43-44, 2000: 2, 68) ise ateş ve ocak kültürlerinin aynı olduğunu belirtmiş, Kafesoğlu gibi o da ateş-ocak kültürünün atalar kültürüyle bağlantılı olduğunu düşünmüştür. Ögel (1995-II: 495-496, 502-518, 522, 530), ateş-ocak birlikteliğine değindikten sonra Türklerdeki ateş kavramının Hint-İran kültür çevresindeki ateş kültüründen farklı olduğunu açıklamış, Türklerin ateşe tapmayıp yalnızca saygı gösterdiklerini belirtmiştir. Ocak (2000: 243-248, 251), ateş kültürünün Hint-İran etkilerine bağlanabileceğini, ancak tam bir etkiden söz etmenin zor olduğunu, Türklerin kendi hayatlarında önemli rol oynayan ateşle ilgili bir takım inançları kendiliklerinden geliştirmiş olabileceklerini düşünmüş, bir de ateş kültürüyle atalar kültürünün irtibatına işaret etmiştir. Nitekim Roux (2002: 32, 235-237), ateş-ocak birlikteliğini açıklamış, ayrıca Türklerdeki ve Moğollardaki ateş kültürünü tamamen Mazdeizme bağlamanın yanlış olduğunu belirtmiştir. Gumilëv (2002: 114-115, 2004: 95-97) da Türklerin ateş kültürü ile Zerdüşçülük arasında yalnızca dış görünüş benzerliği olduğunu belirtmiş, bunun dışında bir benzerliğin söz konusu olmadığını söylemiştir. Çobanoğlu (2003: 29), ateş kültürünü Türklerin tarih-öncesi anaerik dönemlerindeki ilk kültürleri arasında saymıştır. Ateş kültürünü yabancı etkilere bağlayan görüş tartışılabilir, zira Ögel, Ocak ve Çobanoğlu'nun da işaret ettikleri üzere, insanın soğuktan korunup ısındığı, yemeğini pişirdiği, vahşi hayvanları uzak tuttuğu ateşe saygı duyup onun koruyucu güçlere sahip olduğuna inanması son derece doğaldır.<sup>31</sup> Nitekim

<sup>31</sup> Kafkasya Hunlarının kurban sundukları tanrıların arasında ateş de bulunmaktadır (HoCA, 1961: 156). Günümüz Sibiry ve Türkiye Türkleri ile Moğollardaki ateş-ocak kültürü, bunun Müslüman Kırgızlar ve Kazaklardaki izleri, ayrıca Başkurtlar-Kazaklar-Türkiye Türklerinde görülen ateşle arındırma (alaslama, alazlama) geleneği için bkz. İnan, 1976: 41-46, 2000: 66-71; Ocak, 2000: 241-251;

İç Asya'da görülen ateş kültünün Hint-İran etkilerinden uzakta bağımsız bir şekilde geliştiğine ilişkin başka göstergeler de bulunmaktadır. Rus ve Sovyet araştırmacıların Sibiry'a'nın orta ile kuzey kesimlerinde yaşayan çeşitli halklar arasında yaptıkları araştırmalarda, bu bölgelerde ateş ve ocakla ilgili güçlü kültürlerin var olduğu görülmüştür (Simçenko, 1978: 503-515, 2022: 67-78). Söz konusu bölgeler Rus yayılcılığına kadar dış dünyadan büyük oranda soyutlanmış olduğu için, bu halkların ateşle ilgili inançlarını herhangi bir Hint-İran etkisinde kalmadan kendi kendilerine geliştirdikleri sonucuna varılabilir. Aynı durum pekâlâ Gök Türkler için de söylenebilir; her ne kadar Gök Türkler bu Sibiryalı halklara oranla İrani halklarla çok daha yakın temasta olsalar bile, Sibiryalı örneklerinde görüldüğü üzere, ateş kültü çok temel bir kavrama dayandığından dolayı, ortaya çıkması için yabancı etkilerin varlığına ihtiyaç duymak zorunda değildir.

#### IV. Gökyüzü Cisimlerine İlişkin Kültler

Schmidt (1966: 78), Gök Türklerde güneş, ay ve yıldız kültürlerinin varlığının göze çarpmadığını söylemiştir. Ancak tarihî kayıtlara bakıldığında Gök Türklerde güneş ve ay kültürlerinin varlığından söz edilebilir. *ZS* (50.910) ve *BS*'daki (99.3288) *Türk Bölümleri* ile *CFYG*'ye (961.11311a) göre güneşin (ri 日) doğduğu yer kutsal sayıldığı için, Gök Türk kağanlarının çadırlarının girişi doğuya bakıyordu. *XTS*'daki (*XTS* 215A.6028) *Türk Bölümü*'nde de Gök Türk kağanlarının otağlarında doğuya dönük oturdukları belirtilmiştir. *ZS* (50.909), *BS* (99.3287) ve *TD*'deki (197.1068b) *Türk Bölümleri* ile *CFYG*'de (961.11311b) Gök Türk tahta çıkış törenlerinin bir parçası olarak Gök Türklerde yeni bir kağan seçildiği zaman yüksek rütbeli kişilerin (beylerin) kağanı bir keçe örtünün içinde taşıyarak güneş yönünde dokuz kez döndürdükleri yazılmıştır. Golden (2007: 177), bu uygulamanın güneş kültüne işaret edebileceğini belirtmiştir.

Esin (1972: 338-352), Batı Türklerine ait sikkelerde bulunan güneş ve ay sembollerini de Gök Türklerdeki güneş ve ay kültürüne bağlamıştır. Nitekim Batı Türk Kağanlığı'nda 7. yüzyılın ilk çeyreğinde bastırılan sikkelerin pek çoğunun üzerinde hilal ve yıldız motifleri yer almaktadır (Babayar, 2007: 56-61, 64-68; Ek 8-9). Aynı uygulamayı Batı Türk Kağanlığı ortadan kalktıktan sonra Türkistan'daki şehir-devletlerinde yönetimi ele geçiren Gök Türk kökenli hanedanların da sürdürdükleri görülmektedir (Babayar, 2007: 86-96, 98-99, 103-105, 133, 189-194, 201-209, 212, 215-220, 222, 229, 232; Ek 10-11).<sup>32</sup> Hatta bazı sikkelerde Gök Türk kökenli hükümdarlar, üzerinde hilal betimlemesi bulunan miğferler takarken tasvir edilmişlerdir (Babayar, 2007: 113-117, 126-131, 134-135; Ek 12). Gök Türkler bu gök cisimlerini kutsal gördükleri için onlara sikkeleri üzerinde yer vermiş

Ögel, 1995-II: 496-532; Roux, 2002: 231. Sibiryalı ve Türkiye Türklerinde ateşi suyla söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak yasaktır (İnan, 2000: 67; Ögel, 1995-II: 519-520).

<sup>32</sup> Hilal betimlemeleri aynı zamanda 6. yüzyılın ikinci yarısında Gök Türklerle bağlı Buhara şehir-devletine ait sikkelerde de görülmektedir (Babayar, 2007: 181, 183).



olabilirler. Ancak, Gök Türklerle muasır olan Sasanî İmparatorluğu'nun (224-651) bastırıldığı sikkelerde aynı ikonografiye yer verildiği iyi bilinen bir husustur. Bu yüzden, Batı Türk sikkelerinde görülen gök cisimleri hem Gök Türk inançlarıyla hem de Sasanî etkileriyle açıklanabilir.

TPGJ'deki (139.1006) bir kayda göre, 26 Eylül 702'de güneş tutulması (taiyang shi jin 太陽蝕盡) yaşanmış, Kapgan Kağan'ın (Mo Chuo 默啜, Beg Çor veya Böğü Çor; hükümdarlığı 691-716) askerleri (metinde *zei* 賊 yani "hırsızları", "eşkıyaları") Bing Vilayeti'ne (Bingzhou 并州) gelmişlerdir. 10 Ekim 702'nin gecesinde ay tutulması (yue shi jin 月蝕盡) olunca da Gök Türk askerleri tamamen geri çekilmişlerdir. Kapusuzoğlu (2017: 45), Gök Türklerin düşmanlarına saldırmak için doğa olaylarından ilham aldıklarının üzerinde durarak güneş tutulması sırasında Gök Türklerin Çin'e saldırmalarının güneşe duydukları saygıyla ilgili olması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumda, Gök Türk akıncılarının ay tutulmasıyla geri çekilmeleri de ay kültürüyle bağlantılı olmalıdır.<sup>33</sup>

## V. Diğer Kültler

Gök Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynaklarında, Gök Türk yazıtlarında bahsedilmeyen başka tanrılardan ve kutsal görülen varlıklardan da söz edilmiştir. ZS (50.908), BS (99.3286) ve TD'deki (197.5402) *Türk Bölümleri* ile CFYG'de verilen ikinci Gök Türk türeyiş efsanesinde, Gök Türk kağan hanedanının atalarından Yizhi Nishidu'nun 伊質泥師都 doğaüstü güçlere (qi 氣) sahip olup yağmur yağdırmasından ve rüzgâr estirmesinden bahsedilmiş, ayrıca bu kişinin evlendiği iki kadından birisinin Yaz Tanrısı'nın (Xiashen 夏神), birisinin de Kış Tanrısı'nın (Dongshen 冬神) kızı olduğu anlatılmıştır.<sup>34</sup> Liu (1958-I: 6, 2006: 15), cümleyi Yizhi Nishidu'ya bir ruhun nefesinin dokunup ona yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yeteneklerini verdiği şeklinde çevirmiştir. Liu'nun "Geisterhauch (ruh nefesi)"<sup>35</sup> olarak çevirdiği *qi* kelimesi, "doğaüstü güç" demek olup burada Yizhi Nishidu'nun bu güce sahip olmasından söz edilmiştir. Ögel (1957: 86) ve Taşağıl (2014: 116, 134) ise bu ifadeyi doğru çevirmişlerdir. Sinor (1982: 229), bu efsanede Yizhi Nishidu'nun bir fırtına tanrısı olduğunun vurgulanmak istendiğini

<sup>33</sup> Gök cisimleriyle ilgili kültler, Çin'i yöneten muhtemelen Türk kökenli Zhou 周 Hanedanı'nda (MÖ 1045-256) (Özerdim, 1963: 18), Massagetlerde (Strabo, *Geographica* 11.8.6), Asya Hunlarında (HS 94A.3752, 3760; SJ 110.2892, 2899; *Songshi* 336.10763), Kafkasya Hunlarında (HoCA, 1961: 156), Manihest Uygurlarda (Güngör, 1994: 511-517), Tuna Bulgarlarında (Beşevliyev, 1945: 236), Moğollarda (MGT Ş103; Pelliot, 1949: 24; SHoM, 2004-I: 33) ve Altaylı ile Sibiryalı Şamanistlerde (İnan, 1976: 52; Ögel, 1995-II: 187-204) görülmektedir. İlkçağ'da Mısır, Sümer, Akkad, Babil, Palmira (Palmyra), İran ve Hint uygarlıklarında görülen güneş kültü için bkz. Kafesoğlu, 1980: 60-62.

<sup>34</sup> İbn Fadlan (Ahmed bin Fadlân bin el-'Abbâs bin Râşid bin Hammâd), seyahatnamesinde Ş42'de (fol. 203a) Başkurtların kışın ve yazın da tanrıları olduğuna inandıklarını belirtmiştir (Şeşen, 2010: 20; Togan, 1966: 36). *DLT*'te ise, yaz ile kışın birbiriyle karşılıklı konuştuğunu işleyen üç ayrı şiir parçası aktarılmıştır (AEA 4189, s. 369, 566, 605; 1984-II: 64, 293, 336; 2015: 292, 466, 496). Bu şiirler, Eski Türklerde mevsimlere tanrılık atfedilmesiyle ilgili olabilir.

<sup>35</sup> Liu'yu Türkçeye tercüme eden Kayaoğlu-Banoğlu, bu ifadeyi "peri" biçiminde çevirmişlerdir.

yazmıştır. Golden (1992: 119, 2017: 130-131) ise, bu karakterin rüzgâr ile yağmura hükmetmesinin Türk ve Moğol şamanlarının özelliklerinden olduğunu ve bunun Yada Taşı inancıyla bağlantılı olduğunu belirtmiştir.<sup>36</sup>

YYZZ (4.45) ve ondan kopyalayan TPGJ'ye (480.3956) göre Gök Türkler, tasvirleri (ke 刻, putlar) keçeden (zhan 氈) yontup deri veya keçe torbalarda korurlar, bu tasvirleri içyağı ile yağlarlar<sup>37</sup>, bazen bunları sırk üzerine de dikerler ve dört mevsim (sishi 四時) kurban sunarlardı. Putların konulduğu torbalar YYZZ'ya göre deriden (pi 皮), TPGJ'ye göre ise keçeden (mao 毛) yapılmaktadır. Putlara kurbanlar sunulan zamanı betimlemek için kullanılan *sishi* 四時 terimi de yoruma açıktır. Bu terim “dört mevsim” anlamına gelebileceği gibi, günün dört farklı dilimini belirten “dört zaman” anlamını vermek için kullanılmış olabilir. Bu durumda Gök Türkler, putlarına dört mevsimde taptıkları gibi, günde dört kez tapmış da olabilirler. Konuyla ilgili başka kayıtların olmaması, kesin yorumlar yapılmasına engel olmaktadır.<sup>38</sup>

Çin'deki Tang Hanedanı'na karşı 8. yüzyılın ortalarında büyük bir ayaklanma başlatan ve annesi Gök Türklerin Aşıtag (Ashide 阿史德) boyundan olan An Lushan'ın 安祿山 ALSSJ (1.1) ve XTS'daki (225A.6411) biyografilerine göre, An Lushan'ın falcılıkla uğraşan bir kadın kam (wu 巫) olan annesi, çocuk sahibi olmak için Gök Türklerin Savaş Tanrısı (Zhanshen 戰神) olan Yaluoshan'a 軋犖山 dua etmiştir. Doğumdan sonra anne ve çocuğu bir ölüm tehlikesinden kurtulduktan sonra da annesi, çocuğunun tanrısal (shen 神) olduğunu veya bu tanrının onlara yardım ettiğini düşünüp çocuğuna ad olarak bu savaş tanrısının adı olan *Yaluoshan*'ı vermiştir. An Lushan'ın JTS'daki (200A.5367) biyografisinde ise, *Yaluoshan*'ın tanrı olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmazken bu sözcüğün Türkçede “savaş” (zhan 戰) anlamına geldiği belirtilmiştir. Pulleyblank'e (1991: 204, 274, 355) göre, *Yaluoshan*'ın 軋犖山 Erken Orta Çince okunuşları *ʔəit-laiwk-səin*, *ʔəit-laiwk-ʂe:n*, *ʔəit-læ:wk-ʂəin*, *ʔəit-læ:wk-ʂe:n*, *ʔe:t-laiwk-ʂəin*, *ʔe:t-laiwk-ʂe:n*, *ʔe:t-læ:wk-ʂəin* ve *ʔe:t-læ:wk-ʂe:n* şekillerindedir. Baxter ise bu adın Orta Çince okunuşunu *'eat-læwk-srean* biçiminde vermiştir (Kroll: 525, 290, 399). Bazin'e göre, *Yaluoshan* ve *An Lushan* adlarının aslı Türkçe *Atlağsan*'dır ki bu da *ğ-ş* ses değişimiyle *Atlağsan*'a dönüşmüştür; Bazin, bunu ayrıca Osmanlı Türkçesi *atla-*

<sup>36</sup> Yada Taşı inancı için bkz. Molnár, 1994; Onay, 2020; Öğreten, 2000: 863-900.

<sup>37</sup> İnan (2000: 98), Gök Türklerin tözün ağzını yağlamalarının *saçı* (libation, kansız kurban) geleneğinin bir örneği olduğunu belirtmiştir.

<sup>38</sup> Eski Türklerde put tapınımı olup olmadığı meselesiyle ilgili ise tarihî kaynaklarda çeşitli kayıtlar ve modern araştırmacılar arasında bazı tartışmalar bulunmaktadır. Asya Hunlarında (*HS* 94A.3768; Hasanov, 2009: 172-180; Kafesoğlu, 2002: 310), Kırım Hunlarında (Ioannes Malalas 18.14; Ioannes Malalae Chronographia, 1831: 432, 2000: 361; The Chronicle of John Malalas, 1986: 250), Tuna Bulgarlarında (Beşevliyev, 1945: 240-241), Maniheizm-öncesi Uygurlarda (Erkoç, 2023: 588-589, 594), Moğollarda (*MGT* §105; Pelliot, 1949: 26; SHoM, 2004-I: 36, 415; İnan, 2000: 44; Kafesoğlu, 2002: 299), Budist Koço Uygurlarında, ayrıca bugünkü Altaylılarda, Tuvalarda ve Sahalarda (İnan, 1976: 3, 6, 19, 59-61, 2000: 3, 5, 7, 42-43) put (töz/ongun) tapınımına ilişkin pek çok kayıt vardır.

fiiliyle karşılaştırmıştır. Eberhard (1948: 220) da bu görüş doğrultusunda, söz konusu iki adı Türkçe kabul etmiştir. Henning ve Pulleyblank, An Lushan'ın adları olarak Çin kaynaklarında geçen *Yaluoshan* 軋犖山, *Aluoshan* 阿犖山 ve *Lushan*'ın 祿山 aslında Soğdça *Roḡšan* (*Roḡshan*, Yeni Farsçada *Rûšen*) adından başka bir şey olmadığını düşünmüşlerdir. Ayrıca Pulleyblank (1952: 333), An Lushan'ın adının Çin kaynaklarında bir savaş tanrısının adı olarak açıklanmasının, onun tanrısasal doğumunun anlatisıyla bağlantılı olduğunu vurgulamıştır. Bunun dışında Pulleyblank, *Yaluoshan*'ın Türkçe açıklanmasına ilişkin Bazin ve Eberhard'ın verdikleri bilginin, bir halk etimolojisi olarak önem sahibi olabileceğini belirtmiştir. Eğer *ALSSJ* ve *XTS*'da bulunan Gök Türklerin bir savaş tanrısına inandıklarına ilişkin bilgi doğruysa, Gök Türklerin hayatlarında büyük bir öneme sahip olan savaşa ilişkin bir tanrıya inanmaları doğal karşılanmalıdır. Zira görüldüğü üzere Gök Türkler, dünya üzerindeki diğer pek çok topluluk gibi inandıkları tanrıları ve doğaüstü güçleri, çevrelerinde kendilerini etkileyen nesne ve olaylardan seçmişlerdir.<sup>39</sup>

Tekin ve Roux'nun Gök Türklerde bir *Zaman Tanrısı*'nın (Öd Tenri 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤) olduğuna ilişkin görüşleri, Yıldırım tarafından eleştirilmiş ve KTY K10'da bahsi geçen cümlelerin okunup yorumlanması konusunda bir düzeltme yapılmıştır. KTY K10'da bulunan cümlelerin okunması ve açıklanması tartışmalı olmuştur. Cümlelerin aslı şöyledir: 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤. Thomsen (1896: 113,2002: 158-159), Orkun (1994: 50-52) ve Gabain'ın (1950: 256, 2000: 234) cümleyi okuyuşları *Öd Tenri yasar, kişi oğlu qop ölüglü törümüš* biçimde olmuştur. Çevirileri ise birbiriyle hemen hemen aynıdır: Thomsen'da "öd tärri jasar, kisi oḡly qop ölüglü törümis (Le ciel dispose du temps, mais les nombreux fils des hommes sont nés mortels [Tanrı zamanı düzenler, ama insanoḡlu ölümlü

<sup>39</sup> Tarih boyunca Avrasya bozkır halklarında savaş tanrıları ve bazen onların temsilcileri olan demir kılıçlar veya kutsal hançerlerle ilgili kültürler görülmektedir. Bunların arasında İskitler, Sarmatlar, Maiotlar, Alanlar (Herodotus, *Historiae* 4.59.1-4.59.2, 4.62.1-4.62.2; Hasanov, 2009: 172-180; Maenchen-Helfen, 1973: 279-280; Tarhan, 1969: 152-154), Asya Hunları (*HS* 25B.1250, 28A.1545; Tekin, 1993: 14-15), Avrupa Hunları (Jordanes, *Getica* 35.183; Contantinus VII Porphyrogenitus, *Excerpta de Legationibus Romanorum* Fr. 3; Blockley 1983-II: 281; Hasanov, 2009: 172-180; Maenchen-Helfen, 1973: 278-280), Kitanlar (*Liaoshi* 9.103), Avarlar, Bulgarlar ve Osmanlılar sayılabilirler. Germenlerden Eski Hindistan'a kadar çok yaygın görülen savaş tanrısı kültü, kılıç tapınımı ve kılıç üzerine yemin etme geleneğinin kökenleri, Maenchen-Helfen'a (1973: 280) göre belirsizdir. Kaşgarlı Mahmud (AEA 4189, s. 182; 1982-I: 280; 2015: 155), *DLT*'te *temür* (demir) maddesinde Türk halklarının demiri kutsal bir nesne olarak gördüklerini şöyle açıklamıştır: "Atasözü: *Kök temür kerü turmas*. Anlamı: Mavi demir iş görmeden durmaz; yani bir şeye isabet ettiği zaman onu yaralar. Bir anlamı daha vardır. Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve diğerleri bir insana yemin ettirdikleri veya ondan bir söz aldıkları zaman yalın kılıcı yanlamasına önüne koyarlar ve *bu kök kirsün kızıl çıksun* derler; 'eğer sözünü tutmazsan bu demir mavi girsün kızıl çıksun' demektir. Bu, 'o (adam) demirle öldürülecektir ve demir ondan intikam almış olacaktır' anlamına gelir; çünkü onlar demiri yüceltirler.". Bu bilgi ve demirin Eski Türkler tarafından kutsal sayılması, savaş tanrısıyla da bağlantılı kılıç kültüyle ilgili olmalıdır; veya daha doğrusu, Eski Türklerin demiri kutsal görmelerinden ötürü bir kutsal kılıç ve onunla bağlantılı bir savaş tanrısı kültü geliştirmiş oldukları düşünülebilir.

doğmuştur]”, Orkun’da “öd tenri yasar, kişi oğlu kop ölügli törümiş (Zamanı Tanrı takdir eder; kişi oğlu hep ölmek için türemiş)”. Radloff (1987a-I: 28-29), söz konusu cümleyi “öd tenri yaşar kişi oğlu kōp ölügli tirimiş” olarak okumuş ve “ewig nur lebt der Himmel, die Menschensöhne leben, aber sie müssen sterben (Yalnızca gök sonsuz yaşar, insan oğlu yaşar, ama ölmek zorundadır)” şeklinde çevirmiştir. Malov’un (1951: 33, 43) okuyuşu da Thomsen, Orkun ve Gabain’ın hemen hemen aynıdır; tek farkı, Malov’un sondan ikinci kelimeyi *ölgeli* okumasıdır ki bunun *ölügli* okunabileceğine de işaret etmiştir. Onun bu cümleyi çevirisi ise şöyledir: “Vremya (t. ye. sud’bı, sroki) raspredelyayet nebo (t. ye. bog), (no tak ili inaçe) sını çeloveçeskiye vsyo rojdenı s tem, şto bı umeret’. [Zamanı (yani kaderi, zamanlamayı) gök (yani tanrı) dağıtır, (ama öyle veya böyle) insanoğullarının hepsi ölmek için doğarlar.]”. Ergin’in (2002: 26-27) cümleyi yazıt ve yorumlayışı, bu biçimlerden biraz farklıdır: “Öd tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümiş (Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş)”. Ercilasun’un (2016: 536-537) okuyuşu ve çevirisi de aynıdır: “Öd Tenri yaşar; kişi oğlu kop ölgeli törümiş. (Zamanı {ebedî olarak} Tanrı yaşar; insanoğlu hep ölmek için yaratılmış.)”. Clauson (1972: 266, 974), cümlelerin “öd tenri aysar kişi oğlu ölgeli törümiş” olarak okunmasını ve “(all) sons of men have been born to die when heaven prescribes the time [(Bütün) insanoğlu gök zamanı tayin edince ölmek üzere doğmuşlardır]” biçiminde çevrilmesini önermiştir. Doerfer (1965-IV: 72), Malov’a dayanarak cümleyi *öd* kelimesini *üd* olarak okumak dışında hemen hemen aynen vermiştir: *üd täñri yasar kisi oylı qop ölgäli* (veya *ölügli?*) *törümis* (*üd tenri yasar kisi oğlu kop ölgeli* [veya *ölügli?*] *törümis*). Tekin (1988: 22-23, 82) de cümleyi aynı şekilde okumuş, ancak “Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış” biçiminde çevirmiştir. Roux (2002: 128-129), Gabain’a dayanarak *Öd Tenri*’yi Tekin gibi “Zaman Tanrısı” olarak almış, bunun hem özerk hem de Tenri’nin bir parçası olan bir varlık olduğunu düşünmüş, bu inancın tektanrıcılığa zarar vermeyeceğini belirtmiş, ancak Tenri’nin insan kaderine hükmedemediğini iddia etmiştir. Divitçioğlu’na (2005: 77-79, 82) göre *Öd Tenri*, kağanlığı koruyan, kağana özgü, Tenri’nin bir sıfatıdır. Ona göre bu kavram, Zerdüştcülüğün bir kolu olan Zervanizm’den (Zurvanism) gelmiştir; ölümü ve bunu (mutsuzluğu) barındıran *Öd Tenri*, evrenin değişmeyen doğal düzeninin sahibidir. Yıldırım (1998a: 121, 1998b: 127-129) ise cümlelerin “Öd tengri yasar kişi oğlu kop ölgeli törümiş” olarak okunmasını, “Zamanı Tanrı bozup dağıttığından dolayı kişi oğlu hep ölümlü yaratılmış” biçiminde çevrilmesini önermiştir. Berta (2004: 184, 203, 2010: 184, 201), cümleyi *öd täñri aysar kisi oylı qop ölyäli tirimiş* (*öd teñri aysar kisi oylı qop ölyäli tirimiş*) (*öd tenri aysar kişi oğlu kop ölgeli tirimiş*) şeklinde okumuş ve “Az idöt Tengri határozza meg, az emberfia mindegyike azért él, hogy meghaljon (Zamanı *Tengri* ayarlar, insanoğlu hep ölmesi için türemiş)” olarak çevirmiştir. Ölmez’e (2021: 99, 112, 283) göre, onun *öd tenri aysar kişi oğlu kop ölgeli törömiş* şeklinde okuduğu bu cümle “Felek emrettiğinde (herkes ölecek),

insanoğlu hep ölümlü yaratılmış.” olarak çevrilmelidir. Aydın (2017: 67) da *öd tenri aysar kişi oğlı kop ölgeli törümiş* olarak verdiği bu cümleyi “Zaman ve (ebedi) gök şöyle demiş: ‘İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış’” biçiminde çevirmeyi uygun görmüştür. Tabaklar-Korkmaz’ın (2020: 46-47) okuyuş ve çevirisi şöyledir: *öd tengri yasar kişi oğlı kop ölgeli törümiş* (“Zamanı Tanrı tayin eder. İnsan oğlu hep ölmek için yaratılmış.”). Chen’in (2021: 191, 203) okuyuşu ve çevirisi hemen hemen aynıdır: *öd tenri yasar. kişi oğlı kop ölgeli törümiş*. (“Tenri arranges the lifespan. Humans are born to die.” [“Tenri yaşam süresini düzenler. İnsanlar ölmek için doğarlar.”]).

Görüldüğü üzere, Gök Türkler her şeyin yaratıcısı olan bir tanrının yanı sıra ona yardımcı olan ve genellikle yaşamlarını yakından etkileyen birtakım doğa olaylarına atfedilerek düşünölen çeşitli tanrılara ve ruhlara inanıyorlardı. Bu kutsal varlıklar dünya olaylarına doğrudan müdahale edebilmekte, insanları koruyup kollamakta veya onları cezalandırmaktaydılar.

### Sonuç

Bu çalışmada Gök Türklerin dini ve inançları kapsamında Tenri dışındaki diğer doğa kültleri incelenmiş, bu konuda tarihî kaynaklarda dağınık olarak bulunan bilgiler toplanıp kategorize edilerek bu kültlerin ana hatları yeniden çizilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu incelemeye göre Gök Türkler, Hunlardan devraldıkları Eski Türk inançlarını devam ettirmişlerdir. Gök Türklerin inandıkları bu dinde, Tenri’nin yanı sıra ona yardımcı olan, yine Tenri gibi koruyucu ve cezalandırıcı vasıfları olduğu düşünölen kutsal doğa tanrıları ile ruhlarına da inanılmış, bazı varlıklara saygı gösterilmiştir ki bunlar Umay, yer, su, dağ, ateş, güneş, ay, yaz, kış ve savaştır. Görüldüğü kadarıyla yer, su ve dağ tanrıları birbirleriyle çok yakından ilişkili olarak düşünölmüştür ki bunlar genellikle *Kutsal Yer-Su ruhları (Iduğ Yir Sub)* adı altında toplanmışlardır.

### Kısaltmalar

AEA: Ali Emîrî Arabî

ALSSJ = An Lushan Shiji 安祿山事蹟

B = Batı Yüzü

BKY = Bilge Kağan Yazıtı

bkz. = bakınız

BS = Beishi 北史

CFYG = Cefu Yuanguai 冊府元龜

D = Doğu Yüzü

DLT = Divanu Lügati’t-Türk (Dîvânu Luğâti’t-Turk)

DS = Drevnetyurkskiy slovar’

- DTCYQJZ =Da Tang Chuangye Qijuzhu 大唐創業起居注  
fol. = folio (varak)  
Fr. = Fragman  
HS = Hanshu 漢書  
HoCA = The History of the Caucasian Albanians  
JTS = Jiu Tangshu 舊唐書  
K = Kuzey Yüzü  
KTY = Köl Tigin Yazıtı  
MGT = Moğolların Gizli Tarihi (Moğol-un Ni'uça Tobçıyan, Yuanchao Mishi 元朝秘史)  
SJ = Shiji 史記  
SHoM = The Secret History of the Mongols  
SS = Suishu 隋書  
TD = Tongdian 通典  
TPGJ = Taiping Guangji 太平廣記  
TY = Tunyukuk Yazıtı  
XTS = Xin Tangshu 新唐書  
YYZZ = Youyang Zazu 酉阳杂俎  
ZS =Zhoushu 周書

### Kaynakça

- Ağca, Ferruh (2019).*Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı: Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Akar, Ali (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Andreeva, Petya V. ve Atwood, Christopher P. (2018). "Camp and audience scenes in late iron age rock drawings from Khawtsgait, Mongolia". *Archaeological Research in Asia*, 15: 101-109.
- Aydın, Erhan (2007). "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler". *Turkish Studies*, 2(4): 1262-1270.
- Aydın, Erhan (2016). *Eski Türk Yer Adları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, Erhan (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, Erhan (2019). *Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.

- Aydın, Mehmet(2005). "Gök-Türklerde Dini Hayata Bir Bakış". XIV. Türk Tarih Kongresi – Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler. C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 449-460.
- Babayar, Gaybullah (2007). *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*. Ankara: TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Ban Zhao 班昭 (1964). *Hanshu 漢書*. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Barthold V. V. (2006). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Haz. KâzımYaşar Koprman ve İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Berta, Árpád (2004). *Szavaimat jól halljátok...: A türk és uđur rovásírásos emlékek kritikai kiadásá*. Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék.
- Berta, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uđur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. Emine Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beşevliyev, V. (1945). "Proto-Bulgar Dini". Çev. T. Acaroğlu. *Belleten*, IX(34): 213-261.
- Blockley, R. C. (1981-1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. C.2. Trowbridge: Francis Cairns.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uğur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cahun, Leon (2006). *Asya Tarihine Giriş: Kökenlerden 1405'e, Türkler ve Moğollar*. Çev. Sabit İnan Kaya. İstanbul: Seç Yayın Dağıtım.
- Chen Hao (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682–745 AD)*. Leiden/Boston: Brill.
- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çobanoğlu, Özkul (2003). "Kağanlık ve Kamlık Kurumları Arasındaki Çekişmenin Türk Mitolojisine Yansıması Problematikinde Yöntem Sorunları". *Bilig*, 27: 19-49.
- Çoruhlu, Yaşar (2000). "Göktürk Sanatında Dinî Nitelikli Heykeller ve Tasvirler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 48(2000): 95-146.
- Wen Daya 溫大雅 (1983). *Da Tang Chuangye Qijuzhu 大唐創業起居注*. Shanghai 上海: Shanghai Guji Chubanshe 上海古籍出版社.
- Danka, Balázs (2019). *The 'Pagan' Oyuz-nāmā: A Philological and Linguistic Analysis*. Wiesbaden:Harrasowitz Verlag.
- Divitçioğlu, Sencer (2005). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. – VIII. Yüzyıllar)*. İstanbul: İmge Kitabevi.

- Doerfer, Gerhard (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. 4 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doğan, Levent ve Bayraktar, Sibel (2002). "Türk Kùltüründe ve Atasözlerinde Hayvanlarla İlgili İnanışlar". *Türk Kùltürü*, 468: 229-256.
- Drevnetyurkskiy slovar'* (1969). Haz. V. M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, É. R. Teniřev ve A. M. şerbak. Leningrad: Nauka.
- Du You 杜佑 (1996). *Tongdian* 通典. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Duan Chengshi 段成式 (1981). *Youyang Zazu* 酉陽雜俎. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Eberhard, W. (1948). "Remarks on şiral'ya". *Oriens*, 1(2): 220-221.
- Eberhard, Wolfram (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü: Çin Hayatı ve Düşüncesinde Gizli Simgeler*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2002). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkoç, H. İhsan (2006). "Askerî Târîh Açısından Köl Tigin". *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakùltesi Dergisi*, 26(1): 203-226.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2018). "Türklerin İslâmiyete Geçiř Sürecinde Tenri ve Allah Algıları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cođrafya Fakùltesi Dergisi*, 58(1): 301-326.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2019). "Göktürk Boylarının Tespit Edilmesinde Çin ve Tibet Kaynaklarının Önemi". *Genel Türk Tarihi Kaynakları: Ordu Çalıştayı Bildirileri*. Ed. Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan ve Mesut Karakulak. Ordu: Ordu Büyükşehir Belediyesi Kùltür Yayınları, 77-160.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2020). "Bozkır Halklarında Su Kùltü". *Tarih ve Kùltür Penceresinden Su ve Sađlık İliřkisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri – 10-11 Haziran 2019, İstanbul*. Ed. Arın Namal, Hacer Topaktař Üstüner ve Božena Płonka Syroka. İstanbul: Beykoz Belediyesi, 69-108.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2023). "Pre-Manichaeian Beliefs of the Uyghurs II: Other Religious Elements". *Journal of Religious History*, 47(4): 586-603.
- Esin, Emel (1972). "'KÜN-AY' (Ay-Yıldız motifinin proto-Türk devirden Hakanlılara kadar ikonografisi)". VII. *Türk Tarih Kongresi – Ankara: 25-29 Eylül 1970 – Kongreye Sunulan Bildiriler*. Cilt I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 313-359.



- Esin, Emel (1976). "Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağağlı Dağ Hakkında Notlar)". *Atsız Armağanı*. Haz. Erol Güngör, M. N. Hacıeminoğlu, Mustafa Kafalı ve Osman F. Sertkaya. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 147-186.
- Gabain, A. Von (1950). *Alltrkische Grammatik. mit Bibliographie, Lesestcken und Wrterverzeichnis, auch Neutrkisch*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. Von (2000). *Eski Trkenin Grameri*. ev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Giraud, René (1960). *L'Empire des Turcs célestes. Les regnes d'Elterich, Qapghan et Bilg (680-734). Contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve.
- Giraud, René (1961). *L'Inscription de Baın Tsokto. Édition critique*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient, Adrien-Maisonneuve.
- Giraud, René (1999). *Gk Türk İmparatorluğu: İlteriş, Kapgan ve Bilge'nin Hkmdarlıkları (680-734)*. ev. İsmail Mangaltepe. İstanbul: tken Neşriyat.
- Golden, Peter B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Golden, Peter B. (2007). "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60(2): 161-194.
- Golden, Peter B. (2017). *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*. ev. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Ziya (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. Haz. Yusuf Çotuksöken. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Gömeç, Saadettin (2008). *şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Likya Kitap.
- Gömeç, Saadettin Yağmur (2016). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Gumilv, L. N. (2002). *Eski Türkler*. ev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, Lev (2004). *Drevnie tyurki*. İzdatel'stvo AST.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilęisi Sözlüğü*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güngör, Harun (1994). "Uygur Kağan nvanlarında Kn ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı". XI. *Türk Tarih Kongresi – Ankara: 5-9 Eylül 1990 – Kongreye Sunulan Bildiriler*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 511-517.
- Hasanov, Zaur (2009). "İskitlerin ve Hunların (Hsiung-nu) Dininde Kutsal Kılıç Kültü". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 181: 171-180.

- Herodotus (1921). *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*. Çev. A. D. Godley. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press.
- Ioannes Malalae *Chronographia* (1831). Ed. L. Dindorf. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn: E. Weber.
- Ioannes Malalae *Chronographia* (2000). Ed. Johannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Berlin: Walter de Gruyter.
- Iordanis (1882). *Romana et Getica*. Ed. Theodor Mommsen. Monumenta Germaniae Historica. Berlin: Apud Weidmannos.
- İnan, Abdùlkadir (1976). *Eski Türk Dîni Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- İnan, Abdùlkadir (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (2002). *Türk Millî Kùltürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalafat, Yaşar (2005). "Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt". XIV. *Türk Tarih Kongresi – Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler*. Cilt III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 461-474.
- Kapusuzoğlu, Gökçen (2017). *Taiping Derlemesinde Türkler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kasai, Yukiyo (2014). "The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th -9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as Tujue 突厥". *Studies on the Inner Asian Languages*, XXIX: 57-135.
- Kâşgarlı Mahmud (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Ed. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2017). *Dîvânu Lugâti't-Türk (İnceleme-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kljaštornyj, Sergej G. ve Livšic, Vladimir A. (1972). "The Sogdian Inscription of Bugut Revised". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI(1): 69-102.
- Koca, Salim (2000). *Türk Kùltürünün Temelleri II*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Fen-Edebiyat Fakùltesi Yayınları.
- Kormuşın, İ. V.(2008). *Tyurkskie eniseyskie épitafii: grammatika, tekstologiya*. Moskva: Nauka.
- Kormuşın, İgor Valentinoviç (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*. Çev. Rysbek Alimov. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad (2005). *Türk Tarih-i Dinîsi*. Haz. Metin Ergun. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Kroll, Paul W. (2017). *A Student's Dictionary of Classical and Medieval Chinese*. Leiden/Boston: Brill.
- Kubarev, G. V. (2021). "İzobrajenje jentsinu v trehrogom golovnom ubore iz Apşiyaktı i ego istoriko-kul'turny kontekst". *Drevnee iskusstvo v kontekste kul'turno-istoričeskih protsessov Evrazii: k 300-letiyu nauçnogo otkritiya Tomskoy pisanitsı. Materialı vserossiyskoy nauçnoy konferentsii s mejdunarodnumuçastiem, 18-20 avgusta 2021 g., Kemerovo*. Kemerovo: KRIPKiPRO, 170-179.
- Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Günay Karaağaç. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li Fang 李昉 (1986). *Taiping Guangji 太平廣記*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Li Yanshou 李延壽 (1974). *Beishi 北史*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Linghu Defen 令狐德棻 (1974). *Zhoushu 周書*. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Liu Mau-tsai (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. 2 Cilt. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- Liu Mau-tsai (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Liu Xu 劉昫 (1975). *Jiu Tangshu 舊唐書*. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Maenchen-Helfe, Otto J. (1973). *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. Ed. Max Knight. Berkeley: University of California Press.
- Maḥmūd bin el-Ḥuseyn bin Muḥammed el-Kāşğarî. *Kitābu Dîvānu Luğātî't-Turk*. Millet Yazma Kütüphanesi, Ali Emîrî Arabî No. 4189, İstanbul.
- Maḥmūd al-Kāşğarî (1982-1984-1985). *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwān Luğāt at-Turk)*. Çev. Robert Dankoff ve James Kelly. 3 Cilt. Duxbury: Harvard University.
- Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti: Tekstı i issledovaniya*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Malov, Sergey Efimoviç (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Mandaloğlu, M. (2004). *İskit, Hun ve Göktürklerde Dini Hayat ve Birbirleriyle Mukayesesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı.
- Mert, Osman (2009). *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariyat Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık Matbaacılık.

- Molnár, Ádám (1994). *Weather-Magic in Inner Asia*. Uralic & Altaic Series Vol. 158. Bloomington: Indiana University Sinor Research Institute of Inner Asian Studies.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2000). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Onay, İbrahim (2020). *Türk Kùltüründe Şamanist Hava Büyücülüğü (Şamanlar Yadacılar ve Yada Taşı)*. Ankara: Hitabevi Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ouyang Xiu 歐陽修 (1975). *Xin Tangshu 新唐書*. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Ögel, Bahaeddin (1957). "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar". *Bellekten*, XXI(81): 81-137.
- Ögel, Bahaeddin (1993-1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öğreten, Ahmet (2000). "Türk Kùltüründe 'Yada Taşı' ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşlarında Kullanılması". *Bellekten*, LXIV(241): 863-900.
- Ölmez, Mehmet (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Özerdim, Muhaddere Nabi (1962). "Çin Dininin Menşei Meselesi ve Dinî İnançlar". *Bellekten*, XXVI(101): 79-119.
- Özerdim, Muhaddere N. (1963). "Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen 'Gök Dini'". *Bellekten*, XXVII(105): 1-21.
- Oktay-Çerezci, Jale Özlem (2022). "The Importance of Women According to the Art Works of Gokturk Period", *Perspectives in Gender Studies: Space & History & Art*. Ed. İlkey Südaş, Şerife Çağın ve Dilek Maktal-Cankö. İzmir: Ege University Publications, 169-192.
- Parker, E. H. (1924). *A Thousand Years of the Tartars*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd..
- Pelliot, Paul (1929). "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale". *T'oung Pao*, 26(4-5): 201-266.
- Pelliot, Paul (1944). "Tängrim > tärim". *T'oung Pao*, 37(5): 165-185.
- Pelliot, Paul (1949). *Histoire secrète des Mongols: Restitution du texte mongol et traduction des chapitres I à VI*. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Pulleyblank, Edwin G. (1952). "A Sogdian Colony in Inner Mongolia". *T'oung Pao*, 41(4-5): 317-356.

- Pulleyblank, Edwin G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Radloff, W. (1987a). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. 2 Cilt. Osnabrück: Otto Zeller Verlag.
- Radloff, W. (1987b) "Die Inschrift des Tonjukuk zwischen Nalaicha und der Tola". *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. Cilt II. Osnabrück: Otto Zeller Verlag.
- Roux, Jean-Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Schmidt, P. W. (1966). "Tukue'lerin Dini". Çev. Sâdettin Buluç. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV: 63-80.
- Sima Qian 司馬遷 (1963). *Shiji* 史記. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Simčenko, Ju. B. (1978). "Mother Cult among the North-Eurasian Peoples". *Shamanism in Siberia*. Ed. V. Diószegi ve Mihály Hoppál. Budapest: Akadémiai Kiadó, 503-515.
- Simçenko, Yu. B. (2022). "Kuzey-Avrasya Halkları Arasında Ana Kültü". Çev. Hayrettin İhsan Erkoç. *Sibirya'dan Balkanlara Şamanlar ve Cadılar*. Ed. Ceren Sungur. Cilt II. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 67-78.
- Sinor, Denis (1982). "The Legendary Origins of the Türks". *Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*. Ed. Egle Victoria Žygas ve Peter Voorheis. Bloomington Indiana: Indiana University Uralic and Altaic Studies, 141, 223-257.
- Sinor, Denis. (2005). "Umai". *Encyclopedia of Religion*. Ed. Lindsay Jones. Thomson Gale, 9443.
- Spuler, Bertold. (1981). "Gök Türklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar". VIII. *Türk Tarih Kongresi – Ankara: 11-15 Ekim 1976 – Kongreye Sunulan Bildiriler*. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 659-663.
- Strabo (1961). *Geography, Volume V, Books 10-12*. Çev. Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press.
- Supplément turc 1001, Bibliothèque nationale de France, Paris (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84150175.image>).
- Şeşen, Ramazan (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Şirin User, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Şirin User, Hatice (2010). "Bömbögör Yazıtı: Bir Türk Kunçuyunun Mezar Taşı". *Dil Araştırmaları*, 7: 62-73.

- Tabaklar, Özcan ve Korkmaz, Feryal (2020). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Taberî (1958). *Milletlerin ve Hükümdarların Tarihi*. Çev. Zakir Kadirî Ugan ve Ahmet Temir. 7 Cilt. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Takakusu Junjrō 高楠順次郎 (1931). *Tai Shō Shinshū Daizōkyō* 大正新修大藏經. 85 Cilt. Tōkyō 東京: Tai Shōissaikyō Kankōkai 大正一切經刊會, 50-51.
- Tanyu, Hikmet (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Tarhan, Taner (1969). "İskitler'in Dinî İnanç ve Âdetleri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 23: 145-170.
- Taşagül, Ahmet (2005). "Gök-Türklerin Menşei Problemi". *XIV. Türk Tarih Kongresi-Ankara: 9-13 Eylül 2002 – Kongreye Sunulan Bildiriler*. Cilt III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 419-424.
- Taşagül, Ahmet (2014). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talât (1983). "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". *Belleten*, XLVI(184): 795-838.
- Tekin, Talât (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (1993). *Hunların Dili*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- The Chronicle of John Malalas* (1986). Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys ve Roger Scott. Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies.
- The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranc i* (1961). Çev. C. J. F. Dowsett. London: Oxford University Press.
- The Secret History of the Mongols* (2004). Çev. Igor de Rachewiltz. 2 Cilt. Leiden: Brill.
- Theophylactus Simocatta (1834). *Historia*. Ed. Immanuel Bekker. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn: E. Weber.
- The History of Theophylact Simocatta* (1997). Çev. Michael Whitby ve Mary Whitby. Oxford: Oxford University Press.
- Thomsen, Vilhelm (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de littérature finnoise.
- Thomsen, Vilhelm (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, A. Zeki Validi (1966). *Ibn Fadlân's Reisebericht*. Nendeln: Kraus Reprint Ltd..
- Tuotuo 脫脫 (1974). *Liaoshi* 遼史. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Tuotuo 脫脫 (1977). *Songshi* 宋史. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.

- Wang Qinruo 王欽若 (1994). *Cefu Yuangui* 冊府元龜. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Wei Zheng 魏徵 (1982). *Suishu* 隋書. Beijing 北京: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.
- Xue Juzheng 薛居正 (1976). *Jiu Wudaishi* 舊五代史. Shanghai 上海: Zhonghua Shuju 中華書局.
- Yao Runeng 姚汝能. *An Lushan Shiji* 安祿山事蹟 (<http://ctext.org/wiki.pl?if=gb&res=901637>).
- Yıldırım, Dursun (1998). “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma”. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 102-111.
- Yıldırım, Dursun (1998). “Köktürk Yazıtlarında Öd Teñri Aymaz, Yag(g)ıl, ‘Katıl’ Olmaz”. *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ Yayınları, 124-133.
- Yörükân, Yusuf Ziya. (2006). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm / Şamanizm’in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Etkileri*. Haz. Turhan Yörükân. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ekler:



Fig. 6. Audience scenes at Khawtsgait (photo: Christopher P. Atwood).  
The rectangular badge added for scale is 10 × 7.5 cm.

Görsel 1. Hun döneminden kalma 52 numaralı Havtsgait kaya resminde Hun tanrıça betimlemeleri (Andreeva-Atwood, 2018: 103).



Рис. 1. Изображение женщины в трехъярусном головном уборе в наскальном искусстве (1, 2, 6, 8) и на каменных раннесредневековых изваяниях (3, 4, 5, 7) Алтая: 1-4 – Ашицагита (фото и рисунок Г.В. Кубарева); 5, 7 – Кударск, мисс. 16 (по: [Тимирязова, 1963, табл. УД]; 6 – Бичакту-Бом (по: [Кубарев, 2003, рис. 1, 1Д]; 8 – Бичакту-Бом (по: [Мартынов, Елин, Еркинова, 2006, с. 241, № 856]).

Görsel 2. Gök Türk dönemi sanat eserlerinde üç dilimli başlık giyen ve genellikle tanrıça Umay olarak yorumlanan hatun betimlemelerinden örnekler (Kubarev, 2021: 172).





Görsel 3. Çu Vadisi'nde bulunan, 7.-9. yüzyıllara tarihlendirilen, üç dilimli başlık giyen ve çoğu araştırmacı tarafından tanrıça Umay olarak kabul edilen, ancak muhtemelen bir On Ok-Türgiş hatununu betimleyen bir taş heykel (Kırgız Devlet Tarih Müzesi, Bişkek, Kırgızistan, 9 Eylül 2023; fotoğraf: Hayrettin İhsan Erkoç).



Görsel 4. Üç dilimli başlık giyen bir hatun heykeli (Ata-Beyit, Bişkek, Kırgızistan, 4 Eylül 2023; fotoğraf: Hayrettin İhsan Erkoç).



Görsel 5. Taşkent yakınlarındaki Kankatepe'de bulunan, 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen ve üç dilimli başlık giyen bir hatun betimlemesi içeren bir Batı Türk sikkesi (Babayar, 2007: 66).



Görsel 6. Taşkent yakınlarındaki Kankatepe’de bulunan, 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen ve üç dilimli başlık giyen bir hatun betimlemesi içeren bir Batı Türk sikkesi (Babayar, 2007: 66).



Görsel 7. Taşkent bölgesinde bulunan, 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen ve Umay’a benzeten bir hatun betimlemesi içeren bir Batı Türk sikkesi (Babayar, 2007: 69).



Görsel 8. Taşkent yakınlarındaki Kankatepe’de bulunan, 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen ve hilal-yıldız betimlemeleri içeren bir Batı Türk sikkesi (Babayar, 2007: 57).



Görsel 9. Taşkent yakınlarında bulunan, 7. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen ve hilal-yıldız betimlemeleri içeren bir Batı Türk sikkesi (Babayar, 2007: 59).



Görsel 10. Taşkent yakınlarındaki Kankatepe’de bulunan, 7. yüzyılın başları ile 8. yüzyılın ile yarısına tarihlendirilen ve hilal-yıldız betimlemeleri içeren bir Gök Türk kökenli Çaç şehir-devleti sikkesi (Babayar, 2007: 89).



Görsel 11. Taşkent yakınlarında bulunan, 7. yüzyılın başları ile 8. yüzyılın ile yarısına tarihlendirilen ve hilal-yıldız betimlemeleri içeren bir Gök Türk kökenli Çaç şehir-devleti sikkesi (Babayar, 2007: 91).



Görsel 12. Taşkent yakınlarında bulunan, 6.-7. yüzyıllara tarihlendirilen ve üzerinde hilal betimlemesi bulunan miğfer takan Gök Türk hükümdarı tasviri içeren bir Gök Türk kökenli Çaç şehir-devleti sikkesi (Babayar, 2007: 113).

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmişlerdir:

**Etik Kurul Belgesi:** Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

**Finansman:** Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.

**Destek ve Teşekkür:** Yazar tarafından çalışmayla ilgili herhangi bir destek veya teşekkür beyanında bulunulmamıştır.

**ıkar atışması Beyanı:** Bu çalışmanın araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın/yazarların potansiyel bir çıkar atışması yoktur.

**Yazarın Notu:** Bu makale, daha önce 11 Mayıs 2018 tarihinde Özbekistan'ın Taşkent şehirinde düzenlenen *The Role of Uzbek Language in World Turkology and Prospects of International Cooperation* sempozyumunda "Türk Kağanlığı'nda Tenri Dışındaki Kültler" başlıklı sunulan, ancak basılmayan bildirinin metninin gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur.

**Katkı Oranı Beyanı:** Bu çalışmanın tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.



The author / authors of the study declared the following points within the framework of the "COPE- Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":

**Ethics Committee Approval:** Ethics committee approval is not required for this study.

**Funding:** No support was received from any institution or organization for this study.

**Support and Acknowledgment:** No statement of support or acknowledgement was made by the author regarding the study.

**Declaration of Conflicting Interests:** The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this study.

**Author's Note:** This article is a revision of the text of the paper titled "Cults other than Tenri in the Turkic Khaganate", which was previously presented but not published at The Role of Uzbek Language in World Turkology and Prospects of International Cooperation Symposium held in Tashkent, Uzbekistan on May 11, 2018.

**Author Contributions:** All sections of this study have been prepared by a single author.